

Színház- és Filmművészeti Egyetem Doktori Iskola

ÍTÉLET MAGYARORSZÁGON

**Egy politikailag érzékeny film elkészítése Magyarországon rendezői
tapasztalataim alapján**

doktori disszertáció Hajdú Eszter 2016

Témavezető: **Almási Tamás** (DLA) egyetemi tanár

Tartalomjegyzék

Előszó.....	4
Bevezető.....	6
1. fejezet: Ítélet Magyarországon – a film létrejöttének előzményei és körülményei.....	10
1.1 Személyes indíttatás, avagy a filmötlet megszületése.....	10
1.2 Társadalmi-politikai háttér, közhangulat.....	12
1.3 Film-támogatási rendszer, kultúrpolitika.....	16
2. fejezet: Ítélet Magyarországon – A film elkészítése.....	19
2.1 A rendezői koncepció és a rendezői identitás	20
2.2 A forgatás nehézségei.....	30
3. fejezet: A film szereplői és velük kapcsolatos etikai kérdések.....	35
3.1 Áldozatok – az áldozat érdekes lehet-e a vásznon?.....	37
3.2 Vádlotti kör- a rendezői viszony a sorozatgyilkosokkal	46
3.3 Bíró és a hatóságok tagjai – állam a filmben.....	52
4. fejezet: Vágás-dramaturgia kérdések	54
4.1 Hogyan lett 3000 óra felvételtől 112 perces film?.....	54
4.2 A hangsúlyozó szerkesztés.....	58
4.3 Kihagyott jelenetek.....	67
5. fejezet: A film bemutatója, a befogadó közeg.....	69
5.2 A filmet kísérő kommunikációs stratégia.....	73
5.3 A berlini balhé.....	73
6. fejezet: A média visszhang.....	80
6.1 Média figyelem és média hazugságok a gyilkosságsorozat/ per kapcsán.....	80
6.2 A film médiavisszhangja Magyarországon.....	83
7. fejezet: A film további sorsa, az ún. outreach.....	86
Befejezés	95

Melléklet: Interjú Gazdag Gyulával.....	99
Irodalomjegyzék.....	106

Előszó

“Make visible what, without you, might perhaps never have been seen.”

„Tedd láthatóvá azt, ami nélküled láthatatlan lenne.”

Robert Bresson¹

2008-2009-ben romákat öltek sorozatban neonáci gyilkosok Magyarországon. Egy éven keresztül kilenc alkalommal váratlan időpontokban és helyszíneken csaptak le. Áldozataikat nem ismerték, csak egy volt fontos számukra, az, hogy cigányt öljenek, gyereket, felnőttet, időst, egyaránt. Tettük nem elszigetelt jelenség, a romák elleni gyűlölet burjánzik a sorozatgyilkosság időpontjában, ezt tüzezi a magyar és kelet-közép-európai gyűlöletet szító politikai és média propaganda. A rendszerváltás óta jellemzőek az etnikai alapú, főleg romák ellen irányuló szélsőjobboldali, rasszista gyűlölet-bűncselekmények és a félkatonai szervezetek fenyegetően fellépő vonulásai a romák megfélemlítésére. Magyarországon és a régióban a kirekesztő, rasszista gondolkodás mára része a többségi gondolkodásnak², teljesen elfogadottá vált, a társadalom radikalizálódott. A 2008-2009-ben elkövetett bűncselekmény volt azonban az első rasszista indíttatású sorozatgyilkosság, és az ügy nagy médiavisszhangot generált, mindenki hallott róla. A többség mégis közömbös maradt, és voltak, akik nemzeti hősként ünnepelték az elkövetőket, de voltak olyanok is, bár kevesen, akik empátiájukat fejezték ki az áldozatokkal.

A romák elleni rendkívüli intenzitású és általánossá vált gyűlöletről és ennek társadalmi vonatkozásairól már régóta szerettem volna filmet csinálni, de a téma nem volt elég, kellett egy történet. A sorozatgyilkosság vádlottjainak pere volt az az ideális keret, amelyen keresztül úgy

---

1 Bert Cardullo, Bresson and Others, *Spiritual Style in the Cinema*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2009. , Robert Bresson (1907-1999) filmrendező, forgatókönyvíró, a francia új-hullám egyik kitalálója. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

2 Luca Váradi, Keine Überraschung. Antiziganistische Einstellungen ungarischer Jugendlicher, in: *Migration und Soziale Arbeit*, Jg. 34, Heft 2, Weinheim: Beltz Juventa Verlag, 142-148.

éreztem, kifejezhető a romák modern kori, mai meghurcolásának a története, és a magyarországi közállapotokat is be tudom mutatni. Nem tényfeltáró filmet készítettem, nem az volt a célom, hogy bemutassam, hogy a vádlottak voltak -e az elkövetők vagy sem. Az érdekelt, hogy az egész társadalom szintjén megjelenő rasszizmus hogyan hatja át a társadalmi intézmények, az igazságszolgáltatás, a hatóságok, az egészségügyi szolgálatok munkáját, és hogyan jelenik meg az általános széles körű cigányellenesség a vádlottak/ elkövetők motivációjában. A strukturális, a rendszer szintű mechanizmusok izgattak a történetben. A klausztrófobikus, amfiteátrumszerű tárgyalóterem tökéletes díszlet volt, egy a társadalom szinte valamennyi szegmensét felvonultató kamaradráma bemutatásához. Ebben a teremben, ahol az áldozatoknak és hozzátartozóiknak, például az öt éves gyereket gyászoló édesanyjának néhány centiméterről kellett szembenéznie a feltételezett náci gyilkosokkal, közel három évet, 167 napot töltöttem.

A film nem csak érzelmileg és ideológiailag volt extrém, hanem egyéb aspektusból is. Több, mint 3500 óra nyersanyagot forgattunk. A forgatást a folyamatban lévő tárgyalás miatt és a magyar politikai környezet miatt is visszahúzódva, csendben, a lehető legkisebb feltűnéssel végeztük. A finanszírozás is extrém nehézségekbe ütközött, hiszen a Magyarországon lévő aktuálpolitikai és filmtámogatási helyzet miatt magyar állami támogatásért nem fordulhattunk.

A film miután elkészült, bejárta a világot, több, mint 40 országban bemutatták, 17 nemzetközi díjat kapott. Annak ellenére, hogy politikai botrány is volt a film körül, és voltak egyéb próbálkozások is a lejáratására, a magyar sajtó és a magyar közönség is jól fogadta. Nagyon fontosnak tartottam, hogy a magyar oktatásba bekerüljön a film, a többségi diákok megismerjék ezt a történetet, és tanuljanak emberi jogokról, gyűlölet-bűncselekményekről, romák helyzetéről. Az ún. „outreach”³ vetítések során középiskolások, egyetemisták, bírósági dolgozók, politikusok és a roma közösségek több száz helyszínen nézhették meg a filmet, és vehettek részt a filmvetítést követő beszélgetéseken.

Három és fél év folyamatos munka, szellemi, lelki, anyagi és fizikai megpróbáltatások mind megérték, és a szakmai és a rengeteg személyes pozitív visszajelzés, a roma emberektől érkező hálás szeretet segített abban, hogy elégedetten tudjak visszanézni arra a jó pár évre, ami a legnehezebb periódusa volt eddigi szakmai életemnek. A dolgozatban bemutatom azokat a

---

3 Az „outreach” filmek esetében azt a tevékenységet fedi, amikor a filmeket célzott közönségnek vetítik, nahd a vetítést viták, beszélgetések követik, amelynek a célja a film segítségével előidézett pozitív társadalmi változás.

kihívásokat és akadályokat, amelyekkel az Ítélet Magyarországon dokumentumfilm elkészítése közben meg kellett küzdeni, és megosztom a tapasztalatokat, amelyekre eközben, illetve egyéb rendezői tapasztalataim során szert tettem.

Bevezető

“One of the greatest things a person can do is change his mind.”⁴

„Az egyik legnagyobb dolog, amit egy ember tehet, gondolkodásának megváltoztatása.”

Eugene Jarecki

Vitatható kérdés a művészettel kapcsolatban, hogy feladata-e változtatni a társadalmon, azaz olyan témákat, tabukat feszegetni, amelyek feszültséget szülnek, sérelmeket hoznak a felszínre. A dokumentumfilm, ha vállalja mindezt, akkor hozzájárulhat egy harmonikusabb együttéléshez, egy társadalom jó közérzetéhez, a változáshoz. Van-e társadalmi küldetésük a dokumentumfilm készítőknél, vagy megelégedhetnek csupán esztétikai produktumok elkészítésével, esetleg olyan filmekkel, amelyek csak megerősítik a meglévő előítéleteket, elképzeléseket a világról? Nincs kategorikus válaszom a kérdésre, de azt tudom, hogy én akkor vagyok képes a filmkészítésre, ha úgy érzem, muszáj elmondani, megmutatni valamit, amit elhallgat egy közösség, vagy amit torzul lát, megmutatni, hogy ami a felszín, az gyakran csak a látszat, és ami mögötte van, az gyakran ellentétes ezzel a látszattal. Gyakran hazugság, elhallgatás, közöny kíséri valamit, miközben szembenézésre, feldolgozásra és aktivitásra lenne szükség. Azok a

---

⁴ Jessica Edwards, *Tell Me Something: Advice from Documentary Filmmakers*, London, Versions Publishing, 2013. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

témák izgatnak, amelyekkel provokálni, gondolkodtatni lehet, amelyeket szenvedély és feszültség övez, és a céлом, hogy közelebb kerülhessünk a feldolgozáshoz, az önismerethez, és ezzel egy humánusabb világhoz.

Filmjeim többsége kisebbség és többség viszonyáról, kirekesztés-befogadás témájáról szól. Zsidók és romák, európai kisebbségek konfliktussal teli helyzete az, amivel legtöbbször foglalkozom. Ez a téma bőven ad okot a vizsgálódásra. Mitől függ, hogy egy embert vagy csoportot befogadnak-e egy közösségbe, egy társadalomba? Hogyan alakul befogadóvá vagy kirekesztővé egy ember vagy egy közösség? Mitől függ, hogy az egyén kívül vagy belül akar-e lenni egy adott csoporton, közösségen, illetve társadalmon? Nagyon érzékeny, az emberiség egész történelmét átható kérdések ezek, amelyeket a vallás, a kultúra, a történelmi és a politikai események nagymértékben befolyásolnak, és az érzelmek, indulatok legszélsőségesebb megnyilvánulásai kísérnek. A zsidók és a romák mindig is fokozottan voltak és vannak továbbra kitéve a kirekesztés-befogadás társadalmi mechanizmusainak, Magyarországon és egész Európában. A Holokauszttal véglegesen és végletesen egyértelművé vált, hogy e csoportok társadalmon belüli vagy kívüli helye valószínűleg örök feszültség tárgya marad az európai régióban. A többségi társadalom és a zsidók, valamint a romák viszonya a dokumentumfilmkészítők inspirációja, ennek kapcsán az antiszemitizmus, a rasszizmus, az identitás és az asszimiláció a leggyakrabban felmerülő kérdések. Vannak azonban olyan kínos területek, amelyeket tabu övez, kerülhetünk témákat, illetve kerülhetjük egyes témák tekintetében bizonyos kérdések felvetését. Ennek több oka is lehet, többek közt a filmkészítő saját szűklátókörűsége, félelmei, a politikai környezet kiváltotta valós vagy öncenzúra, illetve az ezt provokáló finanszírozási rendszer, illetve a filmkészítő személyes vágya, hogy nézőit „kényeztesse”, azaz megszerezze nekik azt az örömet, hogy saját „igazukban” erősíti meg őket. Filmkészítőként nekem az a céлом, hogy a néző újra gondolja beidegződéseit, átértékelje saját viszonyát a világhoz és embertársaihoz, változtasson előítéletein, változzon ő maga. Ha a néző kicsit máshogy, legalább kicsit árnyaltabban gondolkodik arról, amiről előtte betokosodott előítélete volt, már nagy sikernek élem meg. Annak következtében, hogy a film nézője beleélheti magát annak a szereplőnek a helyzetébe, akit addig idegenként vagy akár ellenségként elutasított, gyűlölt, vagy egyszerűen közönnyel kezelt, megváltoztathatja attitűdjét, és saját magát is jobban megismeri és elfogadja majd. Egyedi történetek érdekelnek, amelyek univerzálisak, azaz mindenkinek mondanak valamit. Azt szeretném, hogy filmjeim nézőinek kihívás legyen a film befogadása, és ezzel párhuzamosan magamat is minden egyes alkalommal

„próbára” teszem. Le tudom-e küzdeni saját előítéleteimet? El tudom-e fogadni, ha nem úgy történik valami, ahogy vártam? Ki tudok-e lépni azokból a klisékből, meghatározottságokból, amelyek az én világképet formálják? Hogyan küzdöm le azokat az akadályokat, amiket e tabu témák filmes feldolgozása jelent? Mit jelentenek e tabu témák a film elkészítésének folyamata szempontjából? Hogyan lehet ma Magyarországon egy feszültséggel terhes „current affair” témát az éppen körülvevő politikai rezsimtől függetlenül elkészíteni? Tudok-e hiteles maradni a szereplőim számára és a nézők számára? Mit jelent a rendezői függetlenség?

Doktori dolgozatom középpontjában az Ítélet Magyarországon című dokumentumfilm áll, amely a 2008 és 2009-ben romák ellen elkövetett rasszista sorozatgyilkosság bírósági tárgyalását dolgozza fel, rövid kitekintéssel egyéb rendezői tapasztalataimra, például a szintén politikailag érzékeny témájú Rasszizmus szívás vírus marketing filmekre, illetve A fideszes zsidó, a nemzeti érzés nélküli anya és a mediáció című dokumentumfilmre, amelyeket az Ítélet Magyarországon rendezői koncepciójától radikálisan eltérő rendezői koncepcióval készítettünk. A disszertáció során végig azokat a szempontokat és tapasztalatokat hangsúlyozom, amelyeket egy politikailag érzékeny film elkészítése magában hordoz.

A dolgozat szerkezete a következő:

Az **első fejezetben** az Ítélet Magyarországon dokumentumfilm kapcsán a film megszületésének előzményeiről és körülményeiről lesz szó. Hogyan alakul ki és mi a személyes indíttatás, a motiváció? Milyen nehézségekbe ütközhet a „tabufeszegetés”? Szó lesz itt a politikai-társadalmi közegről is, amiben a film születik, és arról, hogy mit lehet tenni, ha nem férünk bele filmjeink témájával a „nemzeti kultúrkonceptióba”. Hogyan lehet támogatást szerezni egy ellentmondásos filmre, hogyan tudott elkészülni az Ítélet Magyarországon?

A **második fejezetben** a rendezői koncepcióról lesz szó, a tárgyalótermi dráma műfajáról általában, illetve arról az eszköztárról, amely rendelkezésre áll. A filmkészítői/ rendezői jelenlét hagy-e nyomot a filmen, illetve hogyan változtatja meg a film szereplőinek viselkedését? Részletekbe menően írok arról, hogy az Ítélet Magyarországon dokumentumfilm elkészítésénél milyen akadályokat kellett leküzdeni, illetve milyen konfliktusok övezték a filmkészítést. A

gyártási nehézségek, a stábbal való együttműködés, a rendezői elszigeteltség és a téma politikai és társadalmi érzékenysége mind emlékezetessé tették a film elkészítését.

A harmadik fejezetben a film szereplőit fogom bemutatni. Miután röviden összefoglalom a sorozatgyilkosság tényeit, a film szereplőivel, az áldozatokkal, a vádlotti körrel és a bírósági és állami alkalmazottakkal kapcsolatos rendezői viszonyomról, és etikai, morális szempontokról, döntésekről írok, valamint néhány számomra nagyon fontos jelenetet kiemelek. Milyen a rendezői viszony a hidegvérű gyilkosokkal? Az áldozat érdekes lehet-e? Mi múltott a bírón?

A negyedik fejezet a film formába öntésének, a vágásnak a legfontosabb lépéseiről szól. Hogyan lehet több, mint 3000 órás anyagot 107 percbe sűríteni? Melyek voltak a fő dramaturgiai szempontok? Miért döntöttem úgy, hogy a filmben bemutatjuk az öt éves meggyilkolt kisfiú szétlőtt arcáról készült felvételeket? Milyen jeleneteket kellett kihagyni és miért? Hogyan segíti a főszereplő karakterfejlődését a vágás? A vágás etikai kérdéseiről is szó lesz, és ennek kapcsán a manipuláció, a torzítás, az igazság versus hazugság viszonyáról a dokumentumfilmben.

Az **ötödik fejezetben** arról lesz szó, hogy hálátlan feladat-e a társadalom-kritikai hozzáállás, ha azzal szembesítjük az embereket, amit nem szeretnének, vagy amit máshogy szeretnének látni. Hogy lehet megélni azt, ha egyesek „hazaárulónak” bélyegeznek, mások pedig szemeket felnyitó „angyalnak”. Hogyan tudjuk távol tartani magunkat a politikától? Miért fontos ez? És mi van akkor, amikor a politika „házhoz” jön, és nem lehet távol tartani?

A hatodik fejezet a per médiavisszhangjáról szól, illetve azokról a csúsztatásokról, hazugságokról, amelyek megjelentek és elterjedtek az ügy kapcsán, valamint röviden a film magyarországi médiavisszhangjáról is.

A hetedik fejezet a film nem hagyományos, konkrét célcsoportoknak szóló vetítéseiről, a pozitív társadalmi változást előidézési kívánó „outreach” tevékenységről szól az oktatásban, különböző szakmák képviselői számára, roma közösségekben és az európai politikában.

A bevezető végén egy rövid vallomás: eredetileg nem saját filmjeimmel foglalkozott volna ez a doktori dolgozat, hanem egy sokkal általánosabb témával. Talán szerénytelennek tűnik, hogy miért gondoltam, hogy ez számomra a legmegfelelőbb doktori disszertációs téma. A

témaválasztás mögött konzulensem, Almási Tamás tanácsa áll, aki azt mondta, hogy saját tapasztaltaim megosztásával tudok leginkább hozzájárulni a meglévő szakirodalomhoz, doktori kutatási eredményekhez. Abban bízom, hogy ha egy hallgató elolvassa a dolgozatomat, biztatást nyer a tekintetben, hogy leghetlenebb körülmények között is elkészülhet egy film, és ha nagyon hiszünk a filmünkben, az akadályok leküzdhetők!

1. fejezet: Ítélet Magyarországon – a film létrejöttének előzményei és körülményei

“Make a film you really care about.”

„Olyan filmet készíts, ami igazán fontos neked.”

Kim Longinotto⁵

1.1 Személyes indíttatás, avagy a filmötlet megszületése

Budapesti, zsidó családból származom. Gyerekkorom meghatározó élménye, hogy otthon a szüleim hangosan „zsidóztak”, mármint identitásunk nem volt rejtve a négy fal között, de amint elhagytuk a „rejtekhelyet”, a zsidó szót csak egészen halkan, suttogva merték kiejteni. Ezt sokáig nem értettem miért van, aztán később nagyon kezdett irritálni. Úgy éreztem, a szüleim rejtőzködnek, nem merik vállalni magukat, félnek. Miután az okokat, a hátteret megismertem, azt, hogy sokakat a családból zsidóságuk miatt gyilkoltak meg a Holokauszt alatt, a félelmet természetesen teljesen megértettem és empátiával kezeltem. De ahogy tudatomra ébredtem, tíz-tizenkét évesen, azonnal kompenzálni kezdtem. Ez az időszak egybeesett a rendszerváltás

---

⁵ Tyler Coates, Great Advice From 20 Award-Winning Documentary Filmmakers, <http://flavorwire.com/429183/great-advice-from-20-award-winning-documentary-filmmakers/view-all>, 2013. 12. 17. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

időpontjával, amikor az identitások önfelelt választásának, a politikai- vallási és etnikai különbözőségek szabad vállalásának a lehetősége felvillant előttünk. A rendszerváltás időszakára tele volt indulattal, szenvedéllyel és izgalommal. Máig eleven emlékem, amikor a költő Radnóti Miklósról szóló óra kapcsán lezsírozott az egyik osztálytársam, a református pap fia, míg a magyar tanárom meg arra kért, hogy tartsak előadást az osztálynak arról, kit hogyan öltek meg a Holokauszt alatt a családomból. A másik legmaradandóbb élményem, amit össze tudok kötni szakmai-filmes érdeklődésemmel, az a körülöttem lévő roma gyerekek helyzete volt. Ahol felnőttem, nagyon sokan laktak romák, az óvodában és az általános iskolában is több roma társam volt. Nem kellett „túlérzékenynek” lenni ahhoz, hogy észrevegyem, a tanárok packáznak ezekkel a gyerekekkel. Az óvodában rögtön Beát, a roma kislányt vették elő, ha valaki rossz fát tett a tűzre. Ivánnak, a roma osztálytársamnak az osztályfőnök minden nap elmondta, hogy tőle nem várja el ugyanazt a teljesítményt, amit a többiektől, hiszen.... Nem mondta ki miért, de egyértelmű volt mindenkinek. Ez nagyon zavart és bántott, mint az is, hogy ahogy előre haladtam az iskolában, egyre kevesebb roma volt a környezetemben. A környékünkről, szomszédunkból kiutálták őket, az önkormányzatnak kellett a lakásaik, feljelentgették a roma családokat az utcában élők, tanáraim egy része pedig folyamatosan cigányozott az órákon, nem törődve azzal, hogy roma diákok is voltak a teremben. Pár éve azt vettem észre, roma barátaim nem akarnak már többségiak által látogatott szórakozóhelyekre jönni velem, mert elégük van a folyamatos zaklatásból a biztonságiak részéről és a kellemetlen megjegyzésekből, vagy abból, hogy elhúzódnak tőlük. Saját népem, a zsidók tragikus múltját látom a jelenben megelevenedni, a romák mai helyzetén keresztül. A filmek nem hazudnak, csak nagyon alaposan kell őket megfigyelni, mert mindig visszatükrözik, elárulják a filmkészítő legbelső félelmeit, vágyait, és gyarlóságait is.

Sok éve készültem rá, hogy filmet csináljak az általánossá váló rasszizmusról. Nem az egyértelmű nácik, szkinhedek érdekeltek, hanem az, hogy hogyan vált a szélsőjobbaldali gondolkodás „mainstream”-mé, azaz hogyan radikalizálódott a társadalom. Hogyan válik a gyűlölet a hétköznapi létezés részévé, hogyan lehet így együtt élni egy társadalomban? Ki milyen válaszokat talál erre? Hogyan szövi át ez az egész ország működését, az intézményeket, a struktúrát a rasszizmus? Meg lehet-e változtatni a beidegződéseket? Csökkenthető-e a gyűlölet? Miért gyűlölnék a gyűlölködők? A cigányok elleni sorozatgyilkosság tárgyalásáról

szóló filmben, az Ítélet Magyarországon-ban szereplő, több áldozatot képviselő roma ügyvéd, Dr. Csonka Árpád szerint:

„Az elkövetők csak a végrehajtó öklök voltak, de emögött egy olyan felelősség láncolat van, ami magába foglalja a médiát, a politikát, és magába foglalja a közönyösségével, a közönyös hallgatásával támogató tömegeket is.”⁶

Ez a felelősség láncolat az események háttérében, a cigányellenes propaganda, a strukturális és hétköznapi rasszizmus végig tetten érhető az Ítélet Magyarországon dokumentumfilmben. Mielőtt belekezdünk a forgatásba, már biztos voltam benne, hogy a romák ellen elkövetett rasszista sorozatgyilkosság bírósági tárgyalása társadalmi tükör lesz, de azt nem gondoltam előre, hogy a pokol ilyen mély bugyraiba kerülök be azzal, hogy végigkövetem ezt a három éven keresztül zajló tárgyalássorozatot.

1.2 Társadalmi-politikai háttér, közhangulat

Dokumentumfilmek esetében különösen kényes kérdés az adott politikai- társadalmi helyzet, amelyben egy film születik. Míg játékfilmnél könnyebb a történetet „elemelni” a valóságtól, azaz metaforákban, szimbólumokban beszélni, a dokumentumfilm, ha nem a száraz, nyers és naturalista valóságot mutatja be, könnyen hiteltelenné és érdektelenné válik. Ha egy film mai társadalmi kérdésekkel foglalkozik, a filmkészítőnek még nehezebb a helyzete. Az Ítélet Magyarországon egy átpolitizált országban született film, aminek témája igazi darázs-fészek. A szélsőjobboldal tevékenysége, a szélsőjobboldali ideológia megjelenése és megszilárdulása a politikai diskurzus fősodrában, illetve a rasszizmus általánossá válása a közgondolkodásban, annak ellenére, hogy nyílt titok, továbbra is tabu. Egyfajta önámító logika működik; a rasszizmus még negatívum fogalomként él a közfelfogásban, de a rasszista állítások tényállításként elfogadottak. Számtalanszor hallottam civil állampolgároktól, tanároktól, rendőroktól, igazságszolgáltatásban dolgozóktól és politikusoktól: „A cigányok lopnak, élösködnek, büdösek, és genetikai hajlamuk van a bűnözésre, de ez nem rasszizmus, ezek a tények.” A megszólalók tehát a legrasszistább kijelentéseket is büszkén vállalják, azaz a rasszizmus tartalma abszolút szalonképes számukra, de a rasszizmus mint fogalom nem.

---

⁶ dr. Csonka Árpáddal az interjút Hajdú Eszter készítette, 2015. novemberben

Szélsőjobboldali párt, a Jobbik legitim parlamenti párt, ráadásul a második legnépszerűbb a film készítésének időszakában. A kormányzó párt politikájával szintén nem összeegyeztethető bármilyen olyan műalkotás, ami a nemzeti egységet, a nacionalizmust negatív fényben tüntethetné fel. Márpedig egy olyan film, ami náci sorozatgyilkosok tárgyalásáról szól, akik a Jobbikhoz kötődő Gárda avatásokon vettek részt, a jobboldali, kormányközeli hír médiára hivatkoznak (hír tv), és a „nemzetért, a nemzet védelmében” cselekedtek, értelemszerűen nem simul a kívánt nemzeti narratívába.

Számos kritikai elemzés készült jelen politikai-társadalmi rendszerünkről, magyar és nemzetközi szerzőktől is. E szerzők általában azt emelik ki, hogy a mai Magyarországon egyfajta Isten-hithez hasonló „nemzet” hit gyökeresedett meg a politikai jobboldali propagandának köszönhetően, amely a nemzetet csak homogén egységként tudja értelmezni, az etnikai nemzeti érdeket mindenképp felé emeli, így szükségszerű következménye a kisebbségek elutasítása, azaz a rasszizmus és antiszemitizmus. Kiemelem alább a téma egy Németországban élő kutatójának, Magdalena Marsowszkynek gondolatait⁷:

„Mivel a 2012. január 1-jén életbe lépett Alaptörvény Preambuluma a „kereszténység nemzetmegtartó ereje”-ről és a „Szent Koroná”-ról beszél, Magyarországon és külföldön egyaránt sokan értelmezik a szöveget úgy, mintha itt a keresztény államról vagy a monarchikus tradíció (királyság) felélesztéséről lenne szó. Olyan véleményeket is hallani, amelyek a feudális középkorig, vagyis a felvilágosodás előtti időkig vezetnek vissza eszmeiségét. Az új Alaptörvényben azonban nem a keresztény egyházzal vagy a kereszténységgel mint univerzális hitvilágról van szó, de nem is a monarchikus tradícióról s egyáltalán nem a felvilágosodás előtti korszakról. Az Alaptörvényben és a népnemzeti koncepció híveinek kommunikációjában nem arról van szó, amit „istenhit”-nek nevezünk, hanem a „nemzetbe vetett hit”-ről vagy „nemzetvallás”-ról, amelyet a „nemzet szakralizálása” (vagy a vallás nacionalizálása) kifejezéssel nevez meg a szakirodalom. Ennek a megjelenítője a Preambulumban a „nemzeti hitvallás” szófordulat is. A „nemzet szakralizálása”-val jellemzett folyamatban arról a jelenségről beszélünk, amikor tulajdonképpen a nemzet veszi át Isten szerepét, vagyis pótvallásként a nemzet válik szakrális térévé és az imádat tárgyává.”

---

⁷ Magdalena Marsowszky, Nemzetisten és Ariofofia, https://www.academia.edu/24248748/Nemzetisten_%C3%A9s_arioz%C3%B3fia

Filmkészítők és a dokumentumfilmesek fokozottan küzdenek meg leküzdhetetlennek tűnő akadályokkal diktatórikus, illetve nem demokratikus társadalmakban, amikor egy, a kurzus által nem kedvelt, ellentmondásos témáról akarnak forgatni. Kim Longinotto and Ziba Mir-Hosseini a Válás iráni módra (Divorce Iranian style)⁸ című filmje,- amelyet egy iráni bíróságon forgattak, három iráni házaspár válását mutatja be, kizárólag a jogi eljárást dokumentálva. A filmkészítők majdnem tíz évig küzdöttek azért, hogy állami engedélyt kapjanak a filmezéshez, illetve hogy a holland rendezőnő egyáltalán beutazhasson egy kis kamerával Iránba. Miután megszerezték az iráni kormány hozzájárulását a filmezéshez, továbbra is mindenki le akarta beszélni őket, hogy megcsinálják ezt a filmet Nem csak az állami cenzúra működött, hanem az öncenzúra is, azaz az állampolgári gondolkodásba úgy beépültek a politika által gerjesztett gátak, hogy senki, még a nőszervezetek sem akarták, hogy az iráni nők millióit megnyomorító, férfi-soviniszta bírósági gyakorlatról film készüljön. Ziba Mir-Hosseini így emlékszik vissza erre:

*„We talked about our project to people ranging from independent filmmakers to officials in television, the Ministry of Guidance, women’s organizations, and so on. All of them wanted us to change our theme, to do a film on an issue which was ‘politically correct’ and that could give a ‘positive image of Iran’, such as marriage ceremonies, female members of parliament, or mothers of martyrs.”*⁹

„Számos emberrel beszélünk a projektünkről, független filmesektől kezdve az állami televízió megbízottjaival, minisztériummal, nő szervezetekkel, és így tovább. Mindenki arra ösztökölt, hogy változtassuk meg a témánkat, csináljunk egy politikailag korrekt témáról filmet, amely pozitív képet mutathatna Iránról, például a házassági ceremóniákról, a parlament nő tagjairól, vagy mártír anyákról.”

Ha egy társadalomkritikai film az egész struktúrát, állami szerveket és az igazságszolgáltatást alapjába véve érinti, különösen nehéz a filmkészítő helyzete. Márpedig az Ítélet Magyarországon-nál erről volt szó, hiszen a bírósági gyakorlat, a rendőrség, az egészségügyi

---

8 Kim Longinotto és Ziba Mir-Hosseini, Divorce Iranian Style, dokumentumfilm, 1998.
www.imdb.com/title/tt0166169/

9 Ziba Mir-Hosseini, The Making of Divorce Iranian Astyle,
https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/17168/ISIM_2_The_Making_of_Divorce_Iranian_Style.pdf?sequence=1, ISIM Newsletter, Regional Issues, 2/99, Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

szolgálatok és a tűzoltóság egyaránt megjelennek a filmben. A társadalomkritikus hozzáállás hálátlan szerepkör, és nem demokratikus társadalmakban nehéz vállalás, de számomra az egyetlen „élhető” szakmai attitűd. Az Ítélet Magyarországon olyan politikai, kulturális közegben készült, amelyben aki kritizálja a nemzetet, ellenségnek, „a haza ellenségének” bélyegzik. Ezt rengetegszer vágják hozzám négy szemközti és nyilvánosan is, az internetes fórumok pedig hemzsegek e vádaktól. Magdalena Marsovszkyt a „hazaárulózás” témakörével kapcsolatban kérdeztem, és a következőket mondta:

"A hazaárulózás antiszemitizmusként értelmezhető. Az antiszemitizmust azonban a szakirodalom nem szűken értelmezett zsidóellenességként definiálja, hanem olyan világnézetként, amelyben a nemzet ellenségéből lesz a „zsidó”. Az antiszemitizmus (mint ideológia) „zsidója” nem azonos a reálisan létező zsidó identitású emberekkel, mint ahogy az anticiganizmus „cigánya” sem azonos a reálisan létező romákkal. Minden ellenségképzéssel az egyéni vagy kollektív reflektálatlan félelem/ szorongás kivetítése bizonyos emberekre vagy embercsoportokra, akik meg lesznek bélyegezve valamilyen gyűlöletkifejezéssel. (...) Az antiszemitizmus a német nyelvterületen és a Monarchiában elsősorban az etnikai nemzetdefiníció kialakulásának eredménye. Ebben a „nemzet” -et mint homogén „népközösség”-et fogtak fel, pl. mint „magyarság”-ot (vagy „németiség”-et). Aki vagy akik ezt megkérdőjelezték, vagy ma megkérdőjelezik a lényükkel, vagy a kritikájukkal (pl. egy kritikus film bemutatásával tükröt mutatnak), azt „nemzetárulással” vádolják. Ugyanígy vádolták a zsidókat vagy annak vélteket a Holokauszt előtt is, az volt a vad, hogy „atomizálják” a társadalmat, „aláássák a nemzeti egységet”. Az individualista, emberjogi nézet ebből a népnemzeti (etnikai, kulturális és vérségi leszármazást feltételező) szemszögből atomizálásnak és a „nemzeti egység” aláadásának tűnik. Az emberjogi, polgárjogi aktivistákat azért támadják, mert tükröt mutatnak a homogénnek vélt népnemzettel szemben.”¹⁰

Ha egy-egy vetítés után Magyarországon felmerül a nemzetárulás, hazaárulás témaköre, a válaszom mindig ugyanaz: Ha nem lennék hazafi, ha nem szeretném nagyon a hazámat, akkor nem csinálnék ilyen filmeket. Azért készítettem az Ítélet Magyarországon-t is, mert azt szeretném, ha Magyarország jobb helyé válna, és valamennyi állampolgárának biztonságot,

---

10 Magdalena Marsovszkyval rövid interjút Hajdú Eszter készítette, 2016. április.

békét és nyugalmat biztosító otthona lenne, ahol az ország lakói megértésben és tiszteletben élnek egymással.

1.3 Film-támogatási rendszer, kultúrpolitika

"A Központi bizottság nagyon jól tudja, hogy az irodalom és a művészet nem egyszerűen a politika ábrázoló eszköze. De egy politikai követelményt azért hangsúlyoznák: a pártosságot, de a jó, a helyes értelemben."

Kádár János 1966-os 9. Pártkongresszuson elhangzott, filmekkel kapcsolatos állásponjtja¹¹

Egy olyan kultúrában, ahol a hivatalos politika nem tolerálja a társadalmi kritikát, ott a támogatási rendszer is ezt szolgálja. A cenzúra többféle lehet. Létezik a hivatalos cenzúra, amikor nyíltan, törvényekkel, jogszabályokkal teszik lehetetlenné bizonyos típusú, gondolatvilágú alkotások elkészültét. Létezik lojalitásból építkező cenzúra, amikor az állam alkalmazottai a hatalomhoz való őszinte hitbéli vagy félelembeli hűségük miatt azt támogatják csak, ami a kurzusnak tetszik, vagy próbálják ellehetetleníteni, ami politikailag nem kívánatos. A harmadik típusú cenzúra pedig az öncenzúra, amikor a véleményformáló elit önként hallgat el témákat, illetve hangsúlyoz másokat.

Amikor elhatároztam, hogy megcsinálok a tárgyalássorozatról szóló filmet, rögtön tudtam, hogy nehéz helyzetben leszek, leszünk a támogatást illetően. A forgatások időtartama, mennyisége nem volt előre megbecsülhető, de az egyértelmű volt, hogy egy átlagos dokumentumfilm forgatásánál sokkal hosszabb időt, sokkal több forgatási napot fog felölelni. Több producert megkerestem, köztük barátokat, jó ismerősöket is. Egyetértettek abban, hogy a téma nagyon fontos, nagyon érdekes, de „sajnos lehetetlen rá pénzt szerezni”- jöttek egymás után az elutasítások. Gyötrelmes időszak következett, minden támogatás hiányában, családi autónkat eladtuk és ebből az összegből belekezdünk a projektbe.

---

11 Film és Politika, Filmvilág, 1966. december 1., IX. évf. 23. szám

2011-ben már egykapus rendszer működött egész estés dokumentumfilmek támogatásának tekintetében; egyedül az Andrew Vajna kormánybiztos által vezetett Nemzeti Filmalaphoz lehetett támogatásért pályázni. Ezzel kapcsolatban több verzió is volt. A legerőteljesebb az utolsó vágás jogáról való lemondás, de komoly aggályokkal töltött el, hogy a Filmalap átveszi a film disztribúcióját is, a filmmel kapcsolatos kommunikációt valamint egy ilyen politikailag érzékeny film tekintetében a filmkészítés alatti folyamatos „állami” kontroll legkevésbé sem volt kívánatos. Viszont elérkezett az a kétségbeesett pillanat, az adósságaink felhalmozódásának az a foka, amikor telefont ragadtam, és felhívtam a Nemzeti Filmalap egyik vezetőjét, megkérdezve őt, mit gondol, érdemes-e pályáznunk a perről szóló filmmel. A telefonvonal végén a kérdésemet mély csönd követte, majd egy gyanakvó hangnemű kérdés: „És mi is ezzel az egészszel a célod?” -ez a kérdés egyértelművé tette számomra, hogy ilyen jellegű, aktuális ügygel foglalkozó, „nemzetképromboló” filmmel nem szabad ezt a pályázati lehetőséget igénybe vennünk. A kulturális szféra helyzete Magyarországon¹² című több szerző által közösen jegyzett 2013-as tanulmányban így jellemzik a ma uralkodó kultúrpolitikát:

"Aczél György időszaka óta nem foglalkozott ennyit konkrét művekkel, művészekkel a hatalom. A kultúra hasznosságát ideológiai funkcióján keresztül értékeli, és ilyen értelemben nem csoda, hogy a „kultúrát” – ezzel ellentétes frázisai ellenére – nem képes elengedni. Nem fogadja el, hogy a kultúra önjáró, autonóm organizmus. Épületeket ugyan lehet számára emelni, továbbá ki lehet tenni az egyik épületből és át lehet költöztetni egy másikba, de a kultúra működésébe beleszólni reménytelen. A kormányzat abban a hitben él, hogy aki fizet, az rendel a zenét. Akié az intézmény, az adja a tartalmat, az írja a kánont, az befolyásolja a gondolkodást. Bebizonyosodik majd, hogy ez tévedés, de addig sok kárt fog még okozni ez a diktatúrákra jellemző szemlélet."

Megkerestünk kereskedelmi televíziót is, ahol az első találkozónkon, amikor a film esetleges koprodukciónak mentünk tárgyalni, a nemzetközi dokumentumfilm részleg egyik vezetője a következő intrikus mondattal indított: „Ismerem én a cigányokat, nem kell nekem őket bemutatni.” Majd pár perccel később ezzel folytatta: „Az jó, hogy a cigányok ordibálnak,

---

12 Bajomi Lázár Péter, Bozóki András, Gáspár Máté, Inkei Péter, Karsai György, Marsovszky Magdolna, Mélyi József, Nagy Gergely, Petőcz György, Vörös Miklós, A kulturális szféra helyzete Magyarországon, <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-kulturalis-szfera-helyzete-magyarorszag>, Beszélő online, 2013. 07. 03.

sírnak, azok nagyon tudnak panaszkodni, az mindig jó filmen, és azt szeretik az emberek” Ezek után megköszöntük az első és az utolsó találkozónkat, és tovább álltunk. Felmerült, az HBO Hungary is, mint koprodukciós partner. Az HBO Hungary az utóbbi időszakban aktív dokumentumfilm koprodukcióban, és ezzel az állami támogatáson kívüli alternatívát jelent a filmeseknek. Közel egy éven keresztül zajlottak az Ítélet Magyarországon- nal kapcsolatban az HBO munkatársaival a tárgyalások. A dokumentumfilm osztály vezetője mindenképpen be szeretett volna szállni, már mindenben megegyeztünk, és abban is megállapodtunk, hogy az utolsó vágás joga a rendezőé, azaz az enyém marad. Szerződés-kötés előtt volt még egy végső, csak formálisnak ítélt rough cut vetítés, amin az HBO magyar kollégái vettek csak részt. Ez a találkozó azonban másként sikerült, mint vártuk. Amikor arról volt szó a teremben, hogy a román gyilkosai több szalon kötődtek a Jobbik nevű parlamenti párthoz, a szobában megfagyott a levegő, és leállították a vetítést. Több kérdés nem volt hozzánk, a munkatársak némán kivonultak a teremből. Következő nap emailt kaptunk. A tévétársaság visszalép koprodukciós szándékától. Ezek után számos helyről hallottam vissza, hogy az HBO dokumentumfilm részlegének külföldi vezetője azt mondta, ez volt az az esemény, ahol megismerte hogyan gondolkodnak magyar kollégái, és rájött, hogy Magyarországon nem lehet „ilyen” filmet csinálni. Pálos György Ali így ír az Ítélet Magyarországon finanszírozásáról doktori disszertációjában:¹³

"Hajdú Eszter nem várt támogatásra, megrendelőre, saját költségén vágott bele a bizonytalan hosszúságú forgatásba. A több, mint 170 (!) napos kamikaze vállalkozás költségei milliós nagyságrendűek, de ennek az árát soha senki nem fogja megfizetni. A film, akárhogy alakulhatott is a gyártása, s nem kizárt, hogy a befejezésre a nagy befektetések után sikerült forrásokat bevonni, mindenképpen az alkotók önkiszákmányolásán keresztül valósulhatott csak meg, melyet filmszakmai örületként, elhivatottságként, társadalmi felelősségvállalásként is lehet értelmezni. Az Ítélet Magyarországon talán egyik formája lehet egy új típusú hazai filmgyártásnak, mely elemeiben már tartalmaz piaci elemeket is, de megőrzi kulturális identitását is. Mivel a filmtámogatási rendszer bizonytalan, amúgy erősen centralizált, s ettől átpolitizált, pusztán erre építeni egy gyártónak vagy egy alkotónak, nem célszerű"

---

13 Pálos György Ali, Párhuzamos montázs, Egy dokumentumfilm-tanár dilemmái a XXI. század első éveiben, <http://www.filmacademy.hu/uploads/dokumentumtar/palos-gy-ez-a-jo-141201.pdf>, Budapest, SZFE, 2014. 118. oldal

Közhely, ezért nem is mindig igaz, hogy ha „egy kapu bezárul, egy másik kinyílik.” De itt valóban ez történt. A pénzhiány idézte elő azt, hogy nemzetközi forrásokat keressünk. Hágában egy emberjogi filmfesztiválon történt meg a fordulat, amikor egy ún. pitching¹⁴ fórumon több alapítvány érdeklődését is felkeltettük bemutatott felvételeinkkel és prezentációnkkal, és innentől kezdve már könnyebb lett a film forgatását finanszíroznunk. Ekkor már másfél éve zajlottak a forgatások, és több, mint 100 forgatási napon voltunk túl...

2. fejezet: Ítélet Magyarországon – A film elkészítése

‘When I make films, I don’t want to know where I am going’¹⁵

„Amikor filmet készítek, nem akarom tudni, mi lesz a vége.”

Joshua Oppenheimer

Az elmúlt években gyakran tartottam diákoknak és filmkészítőknek projektfejlesztő kurzusokat, workshopokat, előadásokat. Az általános menetrend szerint elküldik előre a szinopszisaikat, hogy mielőtt találkozunk, már megismerkedjek az anyagokkal. Szinte valamennyi esetben egyértelmű, hogy amikor először találkozunk, mi lesz az első feladat: megszabadulni azoktól az előre elgondolt, megfogalmazott kliséktől, előítéletektől, amelyektől hemzsegnek a „dolgozatok”. Felteszek általában néhány kérdést a diákoknak: Honnan tudod, hogy ez így van? Sokan mondták? Kik mondták? A médiában hallottad? Te tapasztaltad? Hányszor? Az ellenkezőjét nem tapasztaltad sosem? A kérdésekre adott válaszok mentén kiderül, hogy nem

---

14 A „Pitch” filmes projektek számára rendezett szakmai bemutatkozási lehetőség, ahol a filmkészítők lehetőséget kapnak, hogy néhány percben bemutassák készülő produkciójukat, potenciális támogatók, koproducereket, partnereket előtt.

15 <http://www.doxmagazine.com/a-film-like-this/>, Joshua Oppenheimer (1974 -) amerikai, Dániában élő filmkészítő és teoretikus, az Act of killing (Az ölés aktuusa) c. dokumentumfilm készítője. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

reális előre ennyi mindent eldönteni, biztosra venni, és a fiatal filmkészítők válaszai, kinyilatkoztatásai kérdésekké és valós kíváncsisággá alakulnak át. Ez a nyitottság pedig elindíthatja őket azon az úton, hogy felfedezzenek és megértsenek valami újat, és meg tudják mutatni azt alkotásaikon keresztül.

2.1 A rendezői koncepció és a rendezői identitás

Természetesen kell, hogy legyen egy hipotézis, ami körül a film igazságát keressük majd, de életveszélyes, ha nem teljes nyitottsággal közeledünk a témánk felé. Erre a nyitottságra törekszem mindig a saját rendezéseim során. Az első pillanattól kezdve biztos voltam abban, hogy a lehető legnagyobb rendezői távolságot kell tartanom az Ítélet Magyarországon forgatása és a témával, az ügyvel kapcsolatos érzéseim, gondolataim között. Csak figyelnem szabad, beavatkozás és kommentár nélkül, mivel a film tárgya eleve a lehető legdrámaibb és érzelmileg és ideológiailag is szélsőséges. Ezért a bírósági drámák elbeszélésmódjainak széles tárházából az Ítélet Magyarországon esetében a megfigyeléses módszert választottam.

A „bírósági ügy” közkedvelt toposza a filmkészítőknek, hiszen mindig egy konfliktus körül szerveződik, és a konfliktus a dráma legelemibb kelléke. Különböző módszerekkel lehet elmesélni egy-egy jogi ügyet, kívülállóként vagy résztvevőként is lehet megfigyelni és a rendező által használható eszközök tárháza is széles; narráció, interjú vagy akár animáció, mind hozzájárulhatnak ahhoz, hogy izgalmas film szülessen. Alapvető döntés kérdése, hogy a bírósági ügyet témájává választó film tárgyalótermi dráma lesz-e, azaz majdnem végig a tárgyalóteremben játszódik-e, vagy éppen ellenkezőleg, a tárgyalóterem egyáltalán nem vagy szinte alig jelenik meg a filmben, és az ügyet és szereplőit a tárgyalóterem kívül ismerjük meg.

Végig a tárgyalóterem falai között lett rögzítve a kizárólag archív bírósági felvételeket tartalmazó 1999-es *The Specialist- Portrait of a modern criminal*¹⁶ (A Specialista- Egy modern bűnöző portréja) Eyal Sivan és Rony Brauman filmje. A film Adolf Eichmann 1961-es jeruzsálemi bírósági tárgyalásáról szól, amelyben a háborús bűnöst a náci népirtásban vállalt szerepéért vonják felelősségre. A film teljes egészében a tárgyalássorozat alatt rögzített 350 órányi archív felvételtől építkezik, „beavatkozó” szerkesztéssel dramatizálva a történeteket. Egy

---

¹⁶ Rony Brauman és Eyal Sivan, *The Specialist, Portrait of a Modern Criminal*, dokumentumfilm, 1999, <http://eyalsivan.info/index.php?p=fichefilm&id=11#&panel1-3>

másik, ezzel teljesen ellentétes koncepció a *Women unchanged*¹⁷ című Beverly Siegel által rendezett dokumentumfilm, amely az ortodox zsidó emberek válásának ellentmondásairól ír, azaz arról, hogy a férfiak dominálta rendszerben hogyan válik szinte lehetetlenné a nőnek a házasságtól való „szabadulás”, a nők jogainak hiányáról szól a vallásos közösségben. Ebben a filmben áldozatok, szakértők, érintettek mondják el véleményüket és élményeiket, egy olyan bírósági processzusról, amelynek tényleges rögzítése valószínűleg lehetetlen. Átmenetet képez a két koncepció között az *Ítélet Nürnbergben (Judgment at Nuremberg)*¹⁸ című amerikai tárgyalótermi dráma, ahol náci háborús bűnösök bírósági tárgyalását láthatjuk, központi szerepben az ügyet tárgyaló bíróval. E film nagy része a tárgyalóteremben játszódik, de látunk háttértörténeteket a tárgyalótermen kívül is, például a vádlottat a börtönben vagy a bíró magánbeszélgetéseit, intim képsorokat.

A bírósági/tárgyalótermi dokumentumdrámák esetében lehet szó "current affair"-ügyről, mint például az *Ítélet Magyarországon* esetében, vagy egy múltban történt bírósági ügy feldolgozásáról, mint például az Eichmann- perről szóló *The Specialist* című film esetében.

Jelenetek a következő filmekből (balról jobbra):

Divorce Iranian Style, The Specialist, The Staircase

¹⁷ <http://www.imdb.com/title/tt2249209/>

¹⁸ Stanly Kramer, *Ítélet Nürnbergben, Judgment at Nuremberg*, amerikai filmdráma, 1961, www.imdb.com/title/tt0055031/

Nagyon sokféle tárgya lehet egy bírósági ügynek, például alapvető különbség, hogy egy magánjellelű, magánéletre vonatkozó, például egy család történetéről van-e szó egy perben, vagy egy társadalmi-ideológiai aspektussal rendelkező esetről. A Staircase¹⁹ című tárgyalótermi thriller, amely Jean-Xavier de Lestrade Oscar-díjas filmje, egy család belső, intim világába kalauzol. A film főszereplőjét, az író Michael Peterson-t azzal vádolják meg 2001-ben, hogy megölte a feleségét, akit vérbe fagyva találtak meg a helyszínrre érkező mentősök házuk belső lépcsőjének alján. A rendező tíz éven keresztül követi a férfi perét és a fellebbezéseket, megdöbbentő váratlan fordulatok történnek, és közben megismerheti a néző Peterson családjának belső titkait, a családtagok egymáshoz való viszonyát. A Válás iráni módra (Divorce Iranian Style)²⁰ című filmben is magánéleti viszályoknak lehetünk szemtanúi, de a filmben a családi történet, a válás bírósági folyamata egy sokkal nagyobb, egész társadalmat jellemző hím-soviniszta, antidemokratikus szisztémát hivatott leplezni, és a lényeg sokkal inkább a társadalmi viszonyok, a hierarchia ábrázolásán van, mint az egyes párok személyes, intim drámáján.

Engem is az iráni film készítőihez hasonlóan a társadalmi közeg, a politikai kultúra tárgyalótermi leképeződése, tükröződése érdekelt az Ítélet Magyarországon készítése során. Az izgatott nagyon, hogy hogyan zajlik le egy bírósági eljárás egy olyan ügyben, ahol a vádlottak motivációjával, a rasszizmussal az ország többsége fertőződött. Hogyan hatja át ez az igazságszolgáltatást és hogyan jelenik ez meg a bírósági per szereplőin, például a tanukon keresztül? Miért van az, hogy az elkövetők magukat hősi szerepben érezték, és úgy érezték, ők beteljesítik a társadalom akaratát? Nem bűnügyi tényfeltáró filmet akartam készíteni, nem az érdekelt, hogy valóban ez a négy elkövető volt- e a tettes, és hogy milyen bizonyítékok vannak ellenük. A valóság több rétegét bemutatni volt a célom. A legfelső réteg maga a tárgyalássorozat volt; a tárgyalóteremben zajló konkrét történések, a második, eggyel mélyebb szintet a külső, tárgyalótermen kívüli társadalom működési mechanizmusainak egyértelmű megjelenése a tárgyalóteremben alkotta, a harmadik szint pedig az emberi psziché, a lelki és a társadalmi

---

19 Jean-Xavier de Lestrade, Staircase, francia TV minisorozat, dokumentumfilm, 2004,
<http://www.imdb.com/title/tt0388644/>

20 Kim Longinotto és Ziba Mir-Hosseini, Divorce Iranian Style, dokumentumfilm, 1998.
www.imdb.com/title/tt0166169/

beidegződések felismerése és megértése, legtöbbször nem verbálisan, csak a képek erejével megmutatva azt.

Jelenetek az Ítélet Magyarországon című filmből

A rendezői koncepciónak a legkorábban eldöntött biztos eleme az volt, hogy nem lesznek interjúk, nem lesz narráció, hanem csupán rögzítjük azt, ami a tárgyaláson zajlik, és azt dramatizáljuk majd a vágás során. Ez a koncepció leginkább az Amerikában és Kanadában az 1960-as években kialakult ún. direct cinema stílust követi. A direct cinema nem használ világítást, nem avatkozik közbe, nem kérdez, hanem csak figyel és dokumentál. Robert Lincoln Drew, akit a direct cinema alapító apjának szoktak hívni²¹, és akinek legismertebb filmjét, a Primary²² (1960) című dokumentumfilmet a Hubert Humphrey and John F. Kennedy közti választási versenyről az első direct cinema stílusban készült dokumentumfilmnek tartanak, így beszélt a műfajról egy 1962-ben készült videó interjúban²³:

"I figured out, that the documentaries were boring, dull, because there were no action, only illustration or interviews. Real life never got out of the film. We have to drop word logics, and

21 Variety Staff, Robert Drew, Documentarian Who Fathered Cinema Verite, Dies at 90, <http://variety.com/2014/film/news/robert-drew-documentarian-who-fathered-cinema-verite-dies-at-90-1201272280/>, Variety, 2014. július 30.

22 Robert Drew, Primary, amerikai dokumentumfilm, 1960, <http://www.imdb.com/title/tt0054205/>

23 Richard Leacock and Robert Drew discuss the origins and philosophy of 'Direct Cinema', Feltöltés: 2008. 06. 08., <https://www.youtube.com/watch?v=8TsAnUmlzYY&feature=youtu.be>, Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

make a dramaturgical logic, and find things which really happen. It should be a theater without actors, a play without playwright."

"Rájöttem, hogy a dokumentumfilmek azért voltak unalmasak, mert nem volt bennük akció, csak illusztráció és interjúk. A való élet sosem volt jelen a filmben. A szavak logikáját a tettek logikája kell, hogy felváltsa, és olyan témákat találni, amelyek éppen akkor történnek. Színház legyen színészek nélkül, egy színdarab drámaíró nélkül!"²⁴

Mielőtt megkezdődött az Ítélet Magyarországon forgatása, fogalmam sem volt, hogy ki lesz a főszereplő, azaz kinek a perspektíváján keresztül látjuk majd a történetet. Sokszereplős drámáról van szó; áldozatok, vádlottak, bírósági testület tagjai, ügyvédek, hatóságok, bárki előléphetett volna e tárgyalótermi dráma főszereplőjének. Az Ítélet Magyarországon előtt még sosem fordult elő, hogy úgy kezdtem bele egy film elkészítésébe, hogy ennyire „nem voltam rá felkészülve”, gyakorlati, praktikus értelemben, ráadásul az Ítélet Magyarországon előtti pályám során a legsikeresebb dokumentumfilmem éppen az ellenkező koncepcióval készült. Volt egy témám, és ahhoz kerestem szereplőket, egy konkrét történetet. A fideszes zsidó, a nemzeti érzés nélküli anya és a mediáció²⁵ című dokumentumfilmet alapos előkészítés, kidolgozott forgatókönyv, szereplő válogatás előzte meg. Hirdetéseket adtunk fel, a következő szöveggel:

„Jobb-Bal-Bal-Jobb. Életét véglegesen elrontotta a politika? Nem áll szóba barátjával, családtagjával? Ha szeretne ezen változtatni, és szerepelni egy dokumentumfilmben, jelentkezzen!”

A film még az „előző” támogatási rendszerben készült, támogatója az egykori Magyar Mozgóképek Közalapítvány volt. A szervezet nem ijedt meg a politikát érintő demótól, amiből kiderült, hogy nem politikáról, hanem a politikai jelszavak, indulatok alatt a mélyben feszülő családtörténeti élményekről, sérelmekről fog szólni a film. A filmet mindvégig teljesen függetlenül, bármiféle kontroll vagy cenzúra nélkül tudtuk készíteni.

---

24 Hajdú Eszter fordította

25 Hajdú Eszter, A fideszes zsidó, a nemzeti érzés nélküli anya és a mediáció, magyar dokumentumfilm, 2008., http://www.hajdueszter.com/Filmek/Dokumentumfilmek/A_Fideszes_zsido_-_a_nemzeti_erzes_nelkuli_anya_es_a_mediacio.html,

A hosszú című dokumentumfilmet 2008-ban készítettük, és A fideszes zsidónál a téma volt adott, és ehhez kellett egy történetet találni, hogy azon keresztül beszélhessek arról a témáról, ami izgat. Adott volt a tapasztalatom a rendszerváltás után politikailag, világnézetileg kettészakadt Magyarországról, és a két oldal közti feszültségről, amely családokat, barátságokat döntött romba. A viszály felszín alatt lapuló ki nem mondott valódi okait szerettem volna megismerni, felszínre hozni és megmutatni. A film arról szól, hogy Magyarországon az ember és ember közötti viszonyokat erősen meghatározza, hogy ki hova szavaz. Későbbiekben egyre több olyan történetet hallottam, hogy évtizedes barátságok, házasságok megszakadtak, a különböző politikai meggyőződés miatt. Hogyan lehet a kettészakadt Magyarországot kibékíteni egymással? Melyek azok a ki nem mondott családtörténeti sérelmek, traumák, amelyekre a politika „ráépül”? Miért ennyire átpolitizált a magyarországi köz- és privát élet? Miért nincs konszenzus legalább a legalapvetőbb értékekben? Ezek a kérdések nagyon sokat foglalkoztattak, és így jutottam el oda, hogy 2008-ban elkészítsük A fideszes zsidó... c. filmet, amelynek alapját egy mesterségesen, a film készítői által létrehozott szituáció, a mediáció alkotta. Tehát az Ítélet Magyarországon rendezői koncepciójával ellentétesen itt alapvetően egy „mesterséges” szituáció alkotta a történetet, a mediáció, ami ha mi nem rendezzük meg, valószínűleg sosem jött volna létre.

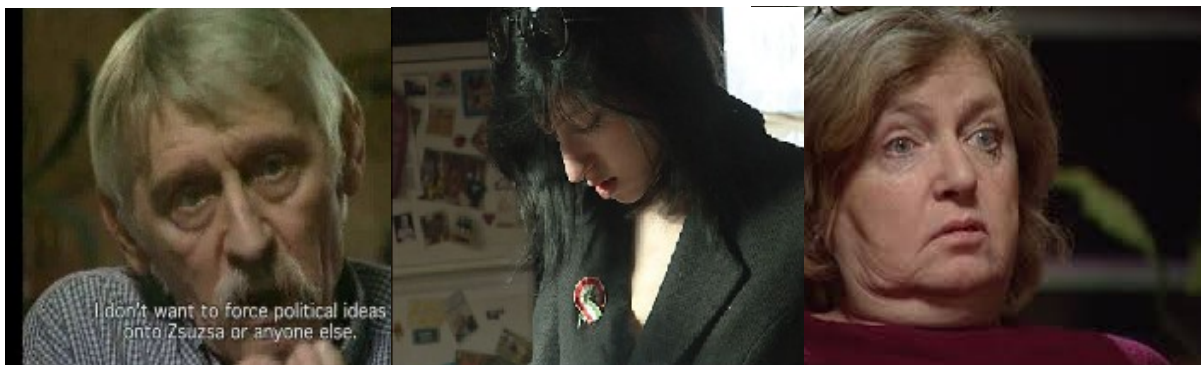
A fideszes Zsidó, a nemzeti érzés nélküli anya és a mediáció című filmből részlet

Link: <https://www.youtube.com/watch?v=J-j4Y3-b9Ps>

A film egy szétszakadt barátság és egy kettészakadt család történetét mutatja be, A két Gábor mély barátsága a politikai nézetkülönbség miatt szakadt félbe, e viszály valós okát igyekeztünk feltérképezni rendezői beavatkozással, a mediáció segítségével.

*Székely Gábor és Sebes Gábor, a „fideszes zsidó”,
jelenet A fideszes zsidó, a nemzeti érzés nélküli anya és a mediáció című filmből*

*Lajos és Zsuzsa politikai ellentétük miatt váltak el. Lányuk, Zsófi 10 évig nem beszélt
édesanyjával, mert azt gondolta, nincs benne elegendő nemzeti érzés*

A politikai mediáció során, amikor értékekről van szó, fontos volt a politikai pártatlanság és a vélemények tisztelete, egyfajta neutralitás., miközben alapvetően azt gondolom, hogy a

neutralitás nem létezik, és vannak témák, amelyeknél még csak törekedni sem szabad rá. Emberi jogokkal kapcsolatban például nincs a mérlegnek két serpenyője. Gyakori félreértés például, még szociálisan érzékeny emberek körében is, hogy a romákról és a neonácikról úgy beszélnek, mintha a mérleg két serpenyőjéről beszélnének. Ez nem csak a közbeszédben van így, hanem például a bírósági gyakorlatban is. Az egyik serpenyőben a romák, és a másikban a nácik. Ez természetesen nem így van.

Az Ítélet Magyarországon cím dokumentumfilm a romák ellen Magyarországon, 2008-ban és 2009-ben elkövetett rasszista indítékú sorozatgyilkosság bírósági tárgyalását mutatja be. A forgatások az első tárgyalási napon 2011.március 25-én kezdődtek, és 2013. augusztus 6-án az ítélet kihirdetésével értek véget. A közel három évig tartó per folyamán mi voltunk az egyetlenek, akik a tárgyalások minden napját dokumentálták. Az egyéb külső forgatások mellett a stáb a per 167 napján részt vett, minden napot rögzítettünk. A három év alatt hetente két-három tárgyalási nap volt, reggel 9 órától általában délután 5 óráig, kisebb szünetekkel megszakítva. Az ügyet egy öttagú bírói tanács tárgyalta, amelynek elnöke Dr. Miszori László volt. Az állam, akit az ügyész képviselt, emelt vádat a sorozatgyilkossággal vádolt négy férfi ellen. A négy férfit előre kitervelten, aljas indokból, több emberen, részben sok ember életét veszélyeztetve, részben 14. életévét be nem töltött személy ellen elkövetett emberölés büntetvével, valamint fegyveresen és csoportosan elkövetett rablással, továbbá lőfegyverrel és lőszerrel való visszaéléssel vádolták.

Még a tárgyalótermet sem volt lehetőségem megnézni az első forgatási nap előtt, és azt sem lehetett tudni, hogy ki hol áll majd, és mi a kameránkkal hol helyezkedhetünk majd el. Ezért a forgatás első napján gyakorlatilag a koncepciónak csak egyetlen eleme volt biztos, az, hogy „observational” drámát készítünk. Azonban váratlanul, már az első tárgyalási napon eldőlt, hogy ki lesz a főszereplő. A bíró olyan érdekes, megragadó és ellentmondásos karakter volt, hogy öt percen belül tudtam, hogy csak ő lehet a történet „mesélője”. Egyébként is ódzkodtam attól, hogy az áldozatok legyenek a főszereplők, és semmiképpen sem szerettem volna, hogy a vádlottak legyenek azok, mert az ő személyük kevésbé érdekelt. Tehát a bíró személyiségét illető váratlan szerencse hamar koncepcióvá vált. Ez határozta meg utána a képi koncepciót is. A bíró asztalán elhelyezett kis kamera, ami a bíró szemszögéből mutatta a történésüket,

ráerősített a bírói főszerep, a történet moderátorának kijelölésére. A statikus, fix beállítások ellenpontoszták az érzelmek és indulatok viharát, ami a tárgyalássorozatot jellemezte.

A dokumentumfilm szinte teljes egészében a tárgyalóteremben zajló történésekre koncentrál, a film 97 százalékában a Budapest Környéki Bíróság tárgyalótermében zajló eseményeket közvetíti. A film a bírósági tárgyalássorozat első napjával kezdődik, amikor az ügyész ismerteti a vádiratot és az utolsó tárgyalási nappal, az ítélet kihirdetésével zárul. A tárgyalássorozatot a film kronologikus sorrendben mutatja be, először az áldozati oldal, utána a tanúk, majd a szakértők, végül a vádlottak kaptak szót.

Az Ítélet Magyarországon tárgyalótermi kamaradráma

Több közönségtalálkozón megkérdezték tőlem, hogy befolyásolta-e a bírót, illetve a tárgyalási folyamatot az, hogy ott ültem a nézőtérén? Azaz a rendezői jelenlét nyomot hagy-e a filmen? Ziba Mir-Hosseini, a Válás iráni módra egyik rendezője ezt mondta tárgyalótermi rendezői jelenlétükkel kapcsolatban:

„After a week, we too became part of the court life. The presence of an all-woman crew changed the gender balance in the courtroom and undoubtedly gave several women courage.”²⁶

„Egy hét után mi is részesévé váltunk a bíróság életének. A csak nőkből álló filmstábunk megváltoztatta a nemi egyensúlyt a teremben, és kétségtelenül bátorítást nyújtott számos nőnek.”

A Staircase című film végén egészen megdöbbentő a gyilkossággal vádolt főszereplőből feltörő örömfelkiáltás. Sok év és fellebbezés után szabadlábba helyezik a főhőst, miután a filmkészítők által készített egyik felvétel azt bizonyítja, hogy az egyik szakértő szabálytalanul végezte dolgát az eljárás egy korábbi szakaszában. Amikor ezt kiderül, a főszereplő a filmrendező nyakába ugrik, és felkiált: „Tudtam, tudtam az elejétől fogva, hogy te hozol majd ki engem a filmeddel a börtönből. Ezért csináltam az egészet, ezért hagytam, hogy filmezz!” A néző libabőrös lesz, és felteszi magának a kérdés; talán a főszereplő az egész forgatás alatt, éveken keresztül csak „játszott” a kamerának, csak használta a rendezőt és a filmet egy jövőbeli szabadulás reményében?

Visszatérve arra a kérdésre, hogy jelenlétem befolyásolta-e a bírót, vagy bárkit a tárgyalás szereplői közül, a válaszom az, hogy szerintem nem. Mivel a film nem tartalmaz interjúkat, és „Fly on the wall”²⁷ módszerrel ültem némán végig a 167 napot, azt gondolom a jelenlétemről a tárgyalás hevében, és már néhány hét után, minden szereplő megfeledkezett.

---

²⁶ Ziba Mir-Hosseini, The Making of Divorce Iranian Atyle, https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/17168/ISIM_2_The_Making_of_Divorce_Iranian_Style.pdf?sequence=1, ISIM Newsletter, Regional Issues, 2/99. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

²⁷ Ian Aitken, The Concise Routledge Encyclopedia of the Documentary Film, Routledge, 2013

2.2 A forgatás nehézségei

“The only thing you need to make a film is to not be afraid of anybody or anything.”

„Az egyetlen dolog, amire egy film készítésénél szükséged van, hogy ne félj senkitől és semmitől.”

Martin Scorsese

Az Ítélet Magyarországon technikai, gyártási értelemben is „mega” vállalkozás volt. Annak ellenére, hogy tudtam, hogy nem fog a filmbe bekerülni, számos interjút és helyzetet rögzítettem, a tárgyalótermen kívül az áldozatokkal, bíróval, ügyvédekkel, tanukkal, és a vádlottakkal is a börtönben. A bíróság tagjaival és a vádlottakkal azért volt szükség erre, mert tudtam, hogy ez az egyetlen lehetőségem arra, hogy beszélgessek velük, és erre szükség volt annak érdekében, hogy „megértssem” jobban a szereplőkben lezajló folyamatokat, amelyeket a felvételek beállításával, majd a vágás eszközeivel tudtam később a nézőknek bemutatni, másrészt pedig annak érdekében is szükség volt a személyes-intimebb megismerkedésre, hogy hamar el tudjanak feledkezni tárgyalótermi jelenlétemről. Tehát meg kellett ismerkednünk négy szemközt is ahhoz, hogy természetes legyen számukra a folyamatos tárgyalótermi jelenlétem, az, hogy ott ülök egyedül és nézem őket három éven keresztül. Részévé kellett válnom az életüknek, ezért is elengedhetetlen volt a négy szemközt megismerkedés. Nem tudom, hogy valaha publikálni fogjuk-e az egyébként nagyon izgalmas interjúkat, amelyeket a vádlottakkal, mára már elítéltekkel, illetve a bíróval, ügyvédekkel készítettünk, de talán majd egyszer, egy következő filmben.

A **technikai, gyártási kihívásokat** a rengeteg forgatási napon kívül a rendkívül kedvezőtlen forgatási helyszíni adottságok is nehezítették. Sötét volt, a hang kibírhatalanul zajos, az elképesztő hőségtől és a monotonitástól az operatőr rendszeresen elszundikált, és a forgatási

napok száma teljesen beláthatatlan és kiszámíthatatlan volt. Ráadásul minden percet rögzítenünk kellett, két okból. Egyrészt sosem tudtam, hogy mikor lesz valami váratlan, fontos történés a tárgyalóteremben, másrészt mivel rajtunk kívül senki sem rögzítette a történeteket, felelősséget éreztem, hogy mindent megörökítsünk ebben a történelmi jelentőségű perben, ami egészen biztos, hogy kordokumentum és kutatási alapanyag lehet évtizedek múltán is.

A **finanszírozási nehézségekről** már fent írtam, ami annak tükrében, hogy közel kétszáz forgatási nap volt, és sokszor három-négy kamerára is szükség volt, valamint a három év alatt körülbelül ötven fő dolgozott a film elkészítésén, nagyon komoly problémát jelentett. A film végig alulfinanszírozott maradt, és ez végig nyomasztó súlyként nehezedett ránk. A finanszírozás problémája azonban nem tárgya egy rendezői dolgozatnak.

A **stábbal való együttműködés** is feszültségeket hordozott ebben a projektben. Eddigi pályám során mindig egészen kis stábbal dolgoztam, általában három-négy fő volt a maximális létszám. Az Ítélet Magyarországon esetében sokkal több munkatársra és komoly stúdió háttérre is szükség volt a több ezer órnyi felvétel tárolása miatt. De a stábbal kapcsolatban nem a személyek száma jelentette a legnagyobb kihívást. Egy teljesen átpolitizált országban, ahol a cigányok elleni gyűlölet általános, nehéz volt olyan stábtagekat találni, akiknek nem volt elvi problémája a film kapcsán, vagy akit lelkileg nem viselt meg ez a forgatás. Szinte valamennyi stábtaggal akadtak nézeteltérések. Egyértelműen tartottak a stáb tagok attól, hogy a fent már részletezett politikai-ideológiai környezet miatt kialakult közhangulatban e film bemutatója után botrány lesz, és ez rossz fényt vethet majd rájuk. Attól tartottak, egy „felforgató”, hazaellenes film gyártásában működnek közre. Említek néhány példát. Az egyik operatőr egyszer leállította a kamerát, amikor hangos zsidózást kellett volna rögzítenie. Kikapcsolta a felvételt, és rám nézett: „*Ezt miért vegyem fel, mire fogod használni?*” Természetesen a válaszom az volt, hogy ezt nem most, a forgatás kellős közepén fogjuk megbeszélni, és folytassa a felvételt. Több stábtaggal is volt ilyen jellegű kisebb konfliktus, ezeket mindig egy beszélgetéssel oldottunk meg. A beszélgetések során elmondták, hogy attól aggódnak, rossz kép fog Magyarországról kialakulni a film kapcsán, és ők ezzel nem tudnak azonosulni, és nem akarják Magyarországot „elárulni” a nagyvilágnak. Ezekben a beszélgetéseken mindig azzal érveltem, hogy a dolgok szőnyeg alá seprése, a tabusítás csak további problémákhoz vezet, és hazaszeretetből kell ezt a

filmet együtt megcsinálnunk. Még egy érdekes példát említek, ami nagyon jellemző probléma lehet társadalmi feszültségeket, konfliktusokat érintő, megosztó témák tekintetében. A film természetesen nemzetközi közönségnek is szól, ezért fordítás szükséges. Többször előfordult filmjeim angol fordítása közben, e filmnél is, hogy a magyarról angolra fordító „elferdítette”, torzította a szöveg jelentését, a magyarokra negatív fényt vető mondatokat finomította, megszépítette a fordító, míg az áldozatokra negatív fényt vető kijelentéseket hangsúlyosabban, és erősebb kifejezésekkel fordította. De nem csak filmek szövegének fordításánál lehet gond a fordítást végző személy indulatai miatt, például pár hete történt az az eset, amikor egy szíriai menekült vallomásának egy fordítóiroda által elkészített fordítása az eredeti vallomással ellentétes, a menekült férfire vonatkozóan negatív tartalmú, valótlan információkat tartalmazott. A Hvg így számolt be erről Feljelentést tettek a hamisan fordított tanúvallomás miatt című cikkében²⁸:

„Az egész ügy derült ki, hogy a tiltott határzár átlépése miatt bíróság előtt álló hatodrendű vádlott arab tolmácsolással meghallgatta a magyar nyelvű vallomást, és szolt, ő nem ezt mondta. A bíróság ezután elrendelte, hogy a vádlott által kézzel írt és az ügyészség házi irataiból beszerzett arab nyelvű beadványt újra fordítsák le. A vizsgálat megállapította, a fordítás nem precíz, időnként olyan információt is tartalmaz, ami a beadványban nem szerepel, máshol pedig kihagy részleteket, van olyan rész is, ami "kreált, nem fordítási munka", "tartalmi hozzáköltést tartalmaz a fordítás, amelytől a beadványban leírt tartalom szándéka teljesen megváltozott".

Természetesen nem csak más háza táján kell keresni a torzítás lehetőségét. Egy ilyen témánál különösen fontos, hogy saját előítéleteimet, beidegződéseimet folyamatosan kontroll alatt tartsam, és ellensúlyozzam. Ezért is szeretek olyan stábbal dolgozni, ahol nem mindig gondolkodunk egy irányba, és ezért is ragaszkodtam ahhoz, hogy a film konzultánsa ne magyar legyen. Fontos volt, hogy hátra tudjunk lépni, távolabbról, szélesebb perspektívából nézzük a témát, gyűlölet-bűncselekmények mindenhol történnek, strukturális rasszizmus mindenhol jelen van, a probléma univerzális, és ezért a film nemzetközi közönségnek is szól. A nem

---

28 HVG, Feljelentést tettek a hamisan fordított tanúvallomás miatt, Meghamisították az egyik menekült vallomását, az ügy nem marad annyiban, http://hvg.hu/itthon/20160505_Feljelentest_tettek_a_hamisan_forditott_tanuvallomas_miatt, HVG, 2016. május. 05.

Magyarországon szocializálódott, és a magyarországi közhangulattal nem fertőződött külső „szemre” nagyon nagy szükség volt.

A nehézségek kapcsán csak röviden megemlítem, a **rendezői magányosság** témakörét, ami ennél a filmnél nagyon jellemző volt. Izolálva éreztem magam, hiszen a film készítéséről beszélni sem akartam-tudtam még a közvetlen baráti, szakmai környezetemmel sem. Ennek sok oka volt. Bárkinek elkezdtem mesélni a témáról, vagy azt mondta, hogy ez olyan mocskos ügy, hogy hallani se szeretne róla, vagy egy olyan beszélgetésbe futottam bele, ahol a romák mint áldozatok helyett nagyon hamar a romák mint „bűnözők, tyúklopók” lettek a téma. Miközben napjaimat azzal töltöttem, hogy olyan roma embereket láttam, akik még magukhoz sem tértek gyerekeik, férjeik, testvéreik meggyilkolása után, egyszerűen nem bírtam elviselni annak az igazságtalanságát, hogy azok az emberek is, akiket sokra becsülök és szeretek, „cigányozni” kezdenek. A másik ok, ami miatt magányos volt az alkotás, az az, hogy fontos volt a projekt biztonsága érdekében, hogy a filmet a lehető legnagyobb „csendben” csináljuk, ami teljesen természetes egy folyamatban lévő bírósági ügy esetében. Bármilyen sajtóvisszhang, nyilvánosság árthatott volna, hiszen a bíró egyszemélyi döntése volt, hogy mit engedélyez nekünk a forgatás tekintetében. Megígértem a bírónak, hogy ez a film a napi sajtó tevékenységének eredményével ellentétben csak az elsőfokú ítélet meghozatala után lesz nyilvános, és én sem beszélek az ügyről senkinek. Ez nekem is fontos volt, bármi is volt a véleményem az ügyről, etikailag elfogadhatatlan lett volna számomra, ha bármilyen módon is a folyamatban lévő ügybe „beavatkozom”. Hasonlóan gondolom Werner Herzoghoz, aki az *Into the Abyss*²⁹ című filmje kapcsán, amelyben börtönben készített interjúkat, a következőket mondta:

---

29 Werner Herzog: *Into the Abyss* (2011), A dokumentumfilm a halálsoron, azaz a halálbüntetésüknek végrehajtására váró két emberről szól, a rendező életről és halálról beszélget a két elítélttel, egy texasi börtönben.

„ In one case, there was an attorney who sent me an email just a day before I set out for Texas and he said to me we have an ongoing appeal. My client may say something which might incriminate him or he may say something stupid, and if that is publicized, it could happen that his chances for an appeal are diminished. So, I immediately said this is cancelled. I'm not going to do it. I don't care whether the person is guilty or not guilty. It's not my business to establish guilt or innocence. It's a court of law that does that and a jury does that, but not me. So I would immediately abstain from doing a conversation on camera.”³⁰

„Történt egyszer, hogy egy ügyvéd egy email-t küldött nekem, egy nappal Texas-ba indulásom előtt, mondván, hogy van egy függő fellebbezésünk. Az mondta, hogy az ügyfele mondhat majd valamit, ami kellemetlenül érintheti őt, vagy valami hülyeséget, és ha ez nyilvánosságra kerül, előfordulhat, hogy fellebbezésének az esélyei minimálisra csökkennek. Ekkor azonnal rávágtam, lemondom az interjút. Nem fogom megcsinálni. Nem érdekel, hogy az az ember bűnös vagy sem. Nem az én dolgom a bűnösségről vagy az ártatlanságról dönteni. Az a bíróság és az esküdtszék dolga, nem az enyém. Ezért azonnal elzárkóztam attól, hogy a beszélgetést a filmhez rögzítsem.”

A harmadik ok, amiért elszigeteltnek és magányosnak éreztem magam, az az, hogy a **náci csoportokkal** való kapcsolataimról sem beszélhettem senkinek. Nem egyszerű, magányos elkövetőkről volt szó ebben az ügyben, hanem olyan vádlottakról, akiknek több ezer fős neonáci támogatói köre van. Többükkel személyes kapcsolatba kerültem a forgatás éve alatt, ami szintén nehéz és nyomasztó teherként hatott és hat továbbra is.

A **politika** is bárdként lebegett a fejünk felett, hiszen egyértelmű volt, hogy e film nem lesz egy országimázs építő alkotás, és nem simul bele abba a nemzeti narratívába, amit a kultúrpolitika kijelöl. Ez be is igazolódott később a bemutató után, például egy berlini botrány kapcsán, amiről majd az ötödik fejezetben részletesen beszámolok. Egyébként sosem politizáltam nyilvánosan, és távol áll tőlem a pártpolitikai gondolkodás. Az emberi jogok és a szabadság tisztelete, illetve az, hogy egy ország állampolgárait ugyanazok a jogok illetik meg, és a méltóság mindenkinek jár, nem politikai kérdések. Az emberi jogokért, a méltóságért való kiállást viszont mindig

---

30 Sheila Roberts, Werner Herzog Into the Abyss Interview, 2011. <http://collider.com/werner-herzog-into-the-abyss-interview/> Az interjúrészletet Hajdú Eszter fordította.

feladatommak tartottam. Magyarországon, ahol a miniszterelnök „illiberális” államot hirdet, és amellett érvel, hogy az emberi jogok nem a legfontosabbak³¹, ott filmes „szándékaimat” gyanakvás övezte és övezi. Magyarországon a lakosság 80 százaléka rasszista (2010-es nagyívű felmérés eredménye)³², így egy cigány áldozatokról és népnemzeti gyilkos „hazafiakról”, valamint magyar állam alkalmazottjainak felelőtlenségéről és gyilkos hibáiról szóló film nem a leginkább áhított filmalkotás. Ez is nehezítette az egyébként is embert próbáló közel négy évig tartó filmkészítési folyamatot.

3. fejezet: A film szereplői és velük kapcsolatos etikai kérdések

A film szereplői három fő csoportba sorolhatóak; az áldozati oldal, a vádlottak köre és a bírósági, hatósági dolgozók. A három csoport tagjaival való megismerkedés, a rendezői kapcsolat kialakítása eltérő jellegű volt. Az áldozatok csoportja volt az, akivel már a forgatások előtt megismerkedtem. Sokat beszélgettünk, szerettem volna megtudni, hogy ők mit várnak, mit szeretnének a filmtől. A vádlottakkal a bírósági tárgyaláson nem beszélhettem, csupán metakommunikációval kommunikáltunk, de a börtönben sikerült velük beszélgetnem, miután a bírótól kaptam rá engedélyt. A bírósági alkalmazottakkal, bírókkal, az ügyésszel, az ülnökökkel pedig a tárgyalások szüneteiben, a folyosón és a büfében tudtam informális kapcsolatot kialakítani, természetesen ezt is csak bizonyos kereteken belül.

---

31 Az illiberális demokrácia(konzervatív demokrácia vagy irányított demokrácia, egyes értelmezésekben pszeudodemokrácia, részleges demokrácia, alacsony intenzitású demokrácia, üres demokrácia vagy hibrid rezsím) olyan kormányzati rendszer, melyben a választások ellenére a polgárok nem ismerhetik meg a kormányzati tevékenység jó részét a polgári szabadságjogok nagyfokú korlátozása miatt. Orbán Viktor miniszterelnök a 2014. július 25-én elmondott tusnádfürdői beszédében méltatta az illiberális demokráciákat. Forrás: Nicholas Thomas, *Democracy Denied: Identity, Civil Society and Illiberal Democracy in Hong Kong*, Ashgate, 1999

32 Luca Váradi, *Keine Überraschung. Antiziganistische Einstellungen ungarischer Jugendlicher (Nincs meglepetés. Magyar fiatalok cigányellenes beállítottsága)*, *Migration und Soziale Arbeit*, Weinheim, Beltz Juventa Verlag, 2012. 142-148. oldal

A tárgyalássorozat nyitott tárgyalás volt, azaz bárki odamehetett a kamerájával és forgathatott. Az első néhány napon és az ítélet kihirdetésén nagy is volt az érdeklődés a média részéről, de ezen kívül a napok túlnyomó többségében csak mi forgattunk. A média számára érdektelen és feldolgozhatatlan volt ilyen „mennyiségű” tárgyalási nap, ezért is maradtak el a tudósítók, ami viszont felértékelte a film szereplői szemében a mi folyamatos jelenlétünket. Dokumentumfilmesként nagyon szerencsés helyzet volt az, hogy mindenki, aki szerepel a filmben, nyitott volt a film, a filmezés iránt. A vádlottak üdvözölték a per dokumentálását, azt gondolták, hogy az őket a bíró részéről érő „méltánytalanságok” így dokumentálva lesznek. Az áldozati oldal pedig azt érezte, a társadalom nem mutat együttérzést, nem ismeri el a szenvedésüket, a média elhallgatja és eltorzítja a nézőpontjukat, és a film ebben végre változást hoz majd.

A film főbb szereplőiről mielőtt részletesebben írok, ismertetem a romák ellen elkövetett sorozatgyilkosság tényeit: Az elkövetők 2008–2009-ben kilenc helyszínen intéztek támadást lőfegyverekkel, Molotov koktélokkal romák otthonai ellen. A bűncselekmény-sorozatban hat ember, köztük egy ötéves gyerek meghalt, öten súlyosan megsebesültek. Az elkövetők 78 lövést adtak le, 11 Molotov-koktélt dobtak, 55 ember testi épségét veszélyeztették az ország különböző falvaiban.³³ Áldozataikat származási alapon választották ki, egy volt a lényeg számukra; hogy romát öljenek. Mindegy volt számukra, gyereket, nőt vagy férfit gyilkolnak meg, egy számított csak, hogy roma legyen. Az elkövetők célja az volt, hogy polgárháborút robbantsanak ki a romák és a többség között, és utána leszámolhassanak a roma lakossággal. A romák nem válaszoltak agresszióval a provokációra.³⁴ A rendőrség sokáig hiába kereste az elkövetőket, és nem kapcsolta össze, hanem egyedi bűncselekményekként tekintett a gyilkosságokra. Hosszú időn keresztül nem is kezelték etnikai indíttatású, azaz rasszista támadássorozatként az eseteket, sőt, arról beszéltek a rendőrség, a politika és a média képviselői, hogy a roma közösség tagjai között kell keresni a gyilkosokat. *„Megdöbbentő, hogy a Magyarország nyomozóinak krémjét jelentő Nemzeti Nyomozó Iroda sokáig azt tartotta egyik legfontosabb verzióknak, hogy a cigánytelepek elleni szörnyű támadásokat cigányok követték el! Tán csak nem a kuruc.info adta nekik a tippet?”* - veti fel a vele készült interjúban a kérdést a romák ellen elkövetett bűncselekmények hazai specialistájának számító egri ügyvéd, Dr.

---

33 Vádiratból részlet

34 Interjú Horváth Aladárral. 2016. január

Magyar Elemér.³⁵ Egy idő után azonban már nem volt kétséges a rasszista indíték, és a rendőrség a kilenc támadást egy csoportba sorolta, és a romák ellen elkövetett szervezett támadásként kezdte vizsgálni. A nyomozást a Nemzeti Nyomozó Iroda (NNI) vezette.³⁶ A sorozatgyilkosság utolsó epizódja, a kislétai támadás után 100 millió forint nyomravezetői díjat tűztek ki. Két héttel később, 2009. augusztus 21-én, Debrecenben az NNI négy embert - mint a támadás-sorozat feltételezett elkövetőit-, letartóztatott. Három gyanúsítottat DNS minta és fegyverelemzés alapján vádoltak, a negyediket pedig bűnsegédnek tartották.³⁷ 2010 szeptemberében a Pest Megyei Főügyészség benyújtotta a vádiratot a romák elleni támadássorozat ügyében.³⁸ Az elkövetők 2008. július 21-én Galgagyörkön, augusztus 8-án Piricsén, szeptember 5-én Nyíradonyban, szeptember 29-én Tarnabodon, november 3-án Nagycsécson, december 15-én Alsózsoltán, majd 2009. február 23-án Tatárszentgyörgyön, április 22-én Tiszalökön, augusztus 3-án Kislétán támadtak fegyverekkel és gyújtópalackokkal romákra. A tiszalöki bűncselekményben Kóka Jenőt lötték szíven, miközben autóval munkába indult éppen. Nagycsécson Nagy Józsefet és Nagy Évát lötték agyon, miután rájuk gyújtották a házat. A velük együtt tartózkodó Nagy Tibor, Nagy József testvére és Nagy Éva férje súlyosan megsérült, miközben végignézte testvére és felesége halálát. Tatárszentgyörgyön a 27 éves Csorba Róbertet és öt éves kisleányát, Robikát lötték agyon, miközben az apa karjában fogva próbálta menekíteni kisleányát a rájuk gyújtott házból. Kislétán éjjel, álmában, a saját ágyában végezték ki, lötték agyon a 13 éves lányát egyedül nevelő Balogh Máriát. Életveszélyesen meglőtt kislánya testébe másfél száz sörétszem fúródott.

Az alábbi oldalakon a film szereplőiről fogok írni, arról, hogy milyen etikai és morális szempontok merültek fel velük kapcsolatban.

---

35 http://nol.hu/kritika/20100525-ciganyvadaszatmagyar_orszagon-674561

36 "Addressing violence, promoting integration. Field assessment of violent incidents against Roma in Hungary, June-July 2009", EBESZ-ODIR, Varsó, 2010. június-július, 5. oldal

37 "Police conclude investigation of Roma killings", MTI – Magyar Távirati Iroda, 2010. június 30.

38 Amnesty International: Violent attacks against Roma in Hungary

3.1 Áldozatok – az áldozat érdekes lehet-e a vásznon?

Hat embert öltek meg a sorozatgyilkosság során a rasszista indítékú sorozatgyilkosok, köztük egy ötéves gyereket. A tanuvallomásokból kiderült, hogy az elkövetők hosszan és nagy körültekintéssel választották ki a támadás helyszíneit, illetve tervezték meg a gyilkosságokat. Biztosra mentek, romákat akartak ölni, ezért olyan részét választották a településeknek, ahol túlnyomórészt romák laknak.

A tárgyalássorozat legdrámaibb pillanatai, amikor a szeretteiket gyászoló hozzátartozóknak el kell mesélniük, mit éltek át azon az éjszakán, amikor a gyilkosság történt. Nem minden áldozat tanuvallomása került be a filmbe, mert a másfél órás film hossza nem tette ezt lehetővé. Kimaradt a filmből például a testvérét és feleségét gyászoló Nagy Tibor története, akinek végig kellett néznie, hogy a rájuk gyújtott házban lelövik testvérét és feleségét. Tibor is kapott lövéseket, hosszú kórházi kezelés után térhetett vissza „üres” otthonába.³⁹ Fontos volt számomra, hogy a filmből kimaradt áldozatok emlékét is őrizzük, ezért fotójukat és nevüket a film végén megjelenítettük.

A meggyilkolt áldozatok a képeken:

Balogh Mária, Kóka Jenő, Ifj. Csorba Robika és Csorba Róbert (balról jobbra)

---

³⁹ A gyilkosságok, testvére és felesége elvesztése után Nagy Tibor egészségi állapota fokozatosan romlani kezdett, és 2016-ban meghalt.

Az áldozati szerep általában nem a „legizgalmasabb” egy film szempontjából, hiszen az áldozatok passzív elszenvedői a történetnek. Lehet-e egy áldozat mégis érdekes, újat mondó, meglepő? Az Ítélet Magyarországon áldozatai több szempontból is különleges és izgalmas karakterek voltak. Magyarországon és egész Európában egy teljesen hazug kép alakult ki arról, hogy a roma embereknek milyen a megjelenésük, hogyan kommunikálnak. Miközben Magyarországon egy nagyszámú roma kisebbség van, nagyon sok embernek nincs első kézből szerzett tapasztalata, azaz még sosem beszélt roma emberrel. Az Ítélet Magyarországon áldozatainak méltósága, eleganciája és kontrolláltsága meglepőként hat gyakran az előítélettel teli nézőkre.

A meggyilkolt öt éves **ifj. Csorba Robika** édesanyja így idézi vissza a gyilkosság éjszakáját a tárgyaláson:

„- Mire emlékszik? Azt legyen szíves elmondani.

- Én csak ott álltam, és néztem, hogy ég... Ég az ablak. Akkor hallottam lövést, utólag kiderült, hogy lövés, mert nem tudtam...Kérdeztem, hogy hol van a Robi és a kisgyerek. Akkor kezdtünk ott szaladgálni, kerestük őket,...Mondta a Ricsi, Csorba Richárd: Hova szaladgáltok? Itt a kisgyerek. Kezembe adta...és én ott voltam a kisgyerekkel, addig míg...nem jött a mentő.

- A kisgyerek?...Megnézte? Élt még akkor?”

- Nem élt...⁴⁰

Csorba Erzsébet 27 éves fiát, **Csorba Róbertet** és öt éves unokáját, Robikát gyilkolták meg. Fiúk szomszédjában volt a házuk, és arra riadtak fel az éjszaka közepén, hogy ég a gyerekek háza. Kirohantak, menteni akarták őket.

„Mi sem tudunk bemenni a házba, mert ott is kicsapott a láng. Elindultam az erdő irányába, ahol megtaláltam Csorba Róbertet, a fiamat, Ott feküdt...Térdre estem...és rángattam, hogy mi történt velük...Trikó, póló volt rajta, felhúzódott, és akkor láttam rajta, a bal felén három lövést, a szíve alatt.”⁴¹

40 Jelenet az Ítélet Magyarországon című filmből

41 Jelenet az Ítélet Magyarországon című filmből

Balogh Máriát éjjel, álmában végezték ki, miközben kislánya mellette aludt. **Balogh Mária** nővére, Aranka talált hűgára és lányára reggel vérbe fagyva. Részlet Balogh Aranka tanúvallomásából:

„Akkor a reggelen elindultunk dolgozni, és én dudáltam Marikának, hogy jöjjön ki, és Marika nem jött ki. S akkor jött az élettársam,.. és mondta, hogy ne sírjunk, a Marika vérben van, meg a lánya is. Akkor bementem a házba, ott feküdt Marika az ágyában, vérbe volt fagyva. Rengeteg vér volt a Marika alatt.”

Kóka Jenőnek már csak egy év hiányzott a nyugdíjhoz, nagyon várta, hogy a három műszakban átdolgozott élet után legyen ideje a feleségével, lányával és két unokájával lenni.⁴² A garázsból állt ki éppen a végzetes reggelen, indult volna dolgozni, ekkor érte a halálos lövés. Kóka Jenő özvegye, Éva így emlékszik vissza a gyilkosság napjára:

„Hallottam egy nagy durranást. Az ablak bedőlt. Nem gondoltam rosszra. De mire én már kiléptem a lépcsőn, lefele szájjal volt és én már csak a rengeteg vért láttam, hogy ömlik. Megfogtam a kezét, még meleg volt...De már egy mozdulatot, egy szót, semmit nem tudott hozzám szólani. Itt a szívnél...be volt löve, és az oldalán jött ki a golyó. Próbálták éleszteni a mentőben, de már nem tudták. De én nem akartam elhinni, hogy meghalt...”

Az áldozatok hozzátartozóit ügyvédeiken keresztül ismeretem meg, az ügyvédek „ajánlottak be”. Míg az ügyvédjeiket közben lecserélték, illetve az egymással marakodó ügyvédek eltűntek mellőlük, az áldozatok rokonai és köztem máig megmaradt a bizalmi, jó viszony. Volt, aki első találkozáson még érthető módon bizalmatlan volt, míg más áldozati hozzátartozó azonnal szívesen fogadta, hogy meggyilkolt hozzátartozója emléke fennmaradhat majd a film által. Valamennyi áldozati hozzátartozó azt érezte, hogy a társadalom, amely számukra saját

---

42 Kója Jenő özvegyével, Kóka Évával 2012-ben készített Hajdú Eszter interjút, és ebben a beszélgetésben beszélt erről Kóka Éva.

közösségüket, szomszédjaikat jelentette leginkább, nem mutat együttérzést. Az akkor 13 éves kislány, akinek édesanyját éjjel, álmában, mellette fekvé gyilkolták meg, néhány hét múlva már iskolába ment. A tanár egyszerűen kerülte a „témát” és a mai napig nem volt szó arról az iskolában, hogy milyen tragédia történt vele. A filmben szembesül a néző azzal a fájdalommal, amit az a hozzátartozó érez, akinek megölték gyermekét, testvérét, férjét vagy feleségét. A traumát még fokozza a gyilkosság náci karaktere, azaz a származási alapon való elkövetés, a rasszista motiváció. Elképzelhetetlen a kívülállóknak az, mit érezhetnek a családok, és milyen megpróbáltatás lehet számukra néhány centiméterről farkasszemmel nézni a feltételezett tettesekkel. Az áldozatok többsége Budapesttől messze él, bíróságon sohasem járt e tárgyalás előtt, többségüknek sokszerű volt a bíróságon szerzett élmény. Újra felidézni a gyilkosság napját és körülményeit, hosszan válaszolni kérdésekre szeretjük megölelése kapcsán, és mindeközben tudni, hogy rengetegen őket is gyűlölik, csak azért mert romák, borzasztó nagy szenvedés lehet.

Azok a romák, akik a gyilkosságok elkövetésének településein élnek, a gyilkosságok óta nem tudnak nyugodtan aludni. Éjszakánként a legkisebb neszre is felébrednek, attól tartva, hogy megint jönnek emberek, akik romákra „vadásznak”, gyerekeiket félve engedik el az iskolába, folyamatos rettegés az életük. Miért kellett Robikának, egy öt éves kisfiúnak meghalnia? Miért lett árva egy tizenhárom éves kislány? Miért nem töltheti Éva boldogságban nyugdíjas éveit férjével, akivel alig várták már ezt a nyugalmasabb időszakot? Az áldozatok hozzátartozói ezeket a kérdéseket teszik fel maguknak minden nap és így kell tovább élniük. Eközben a bíróságon fegyelmezetten, összpontosítva egy megértést és együttérzést nem mutató közegben kell helytállniuk. Az áldozati oldal tanúinak többsége megdöbbenő módon fegyelmezetten viselkedett, érzelmeik csak nagyon ritkán törtek a felszínre. Időnként kiabált velük a bíró, kellemetlen kérdéseket tettek fel a vádlottak ügyvédei. A vádlottak - akik néhány centiméterrel mögöttük álltak -, kérdezhettek tőlük. Néhány jellemző helyzetet felidézek, amelyek nagy hatással voltak rám, és amelyek a film meghatározó jelenetei, mert alapvető, fontos kérdéseket feszegetnek. Bosszú- megbocsájtás, együttérzés-empátia nélküliség, gyűlölet- szeretet; ezek az ellentétes érzelmek teszik feszültté e jeleneteket.

*A meggyilkolt ötéves kislány, Csorba Robika édesanyja a bíróságon,
Jelenet az Ítélet Magyarországon c. filmből*

A meggyilkolt kislány édesanyját a tárgyaláson a bíró kérdezte:

„- Haragszik-e valamelyikre? Bármelyikre a vádlottak közül. Alapvetően az első három van megvádolva ezzel a cselekménnyel.

– Persze, hogy haragszom.”

Az áldozatok hozzátartozói egy múltban lezajlott eseményről, szeretteik meggyilkolásának a körülményeiről kellett, hogy beszámoljanak a bíróságon. A tragédia, a gyilkosságok, a múltban történtek. Filmben a visszaemlékezés sosem olyan élő, eleven, mint az, ami éppen a felvétel idejében zajlik, itt azonban a visszaemlékezések kapcsán a jelenben is felkavaró, feszült dráma zajlott. Egyrészt a hozzátartozók közül többen elevenen átérték újra a gyilkosság éjszakájának történéseit, másrészt a bíró időnként megalázó stílusban leteremtette őket, és konfliktusokba is keveredtek a bíróval, illetve a jelen lévő vádlottakkal. A passzív áldozati szerep aktívvá vált a helyzetekben, és amikor az áldozatok sok száz órányi tárgyalótermi jelenlétének jelenetei közül válogattunk, ezek az aktív áldozati szerepről tanúskodó jelenetek kerültek bele a filmben.

Miszori László bíró és Gyetinás Magdolna áldozat a tárgyaláson, *Jelenet az Ítélet Magyarországon c. filmből*

Magdi néniből, akire rágyújtották a házat, és még ma is több golyó van a lábában, egyszer csak feltört az indulat és odakiabált az egyik vádlottnak:

Magdi néni: *Te rohadék!*

Bíró: *Csss...Na, na, na, na! Jobb, hogyha....*

Magdi néni: *Vérbe volt az egész udvarunk, a ház is mindenütt, te!*

Bíró: *Csöndbe marad!*

Magdi néni: *Hát mért vagytok olyan szemétládák, gyerekeket gyilkoltok...*

Bíró: *Na elég volt! Egész eddig...azt mondta, meg van szeppenve, fél tőlük! Most meg mit csinál?*

Magdi néni: *Persze, hogy félek...*

Bíró: *Akkor nem kell fenyegetőzni sem. Megértette?...Na!”*

Csorba Csabát, akinek meggyilkolták fiát és unokáját, a bíróság harmincezer forintos pénzbírságra büntette, „tiszteletlen viselkedés miatt”. Ez azért történt, mert Csorba Csaba

szembeszállt a bíróságon tanúként jelen lévő mentőssel, aki nem próbálta meg újraéleszteni unokáját, és aki a szétlőtt fia és unokája halálának okaként, szanaszét lyukasztott testük látványa ellenére a helyszínre érkező orvossal egyetértésben a halál okaként füstmérgezést írt a jelentésbe. Csorba Csaba úgy érzi, a mentős nem tett meg mindent fia és unokája megmentéséért. A bíró kiabálása vetett véget a vitának, azzal, hogy erélyesen „helyre igazítja” Csorba Csabát, pénzbírságra bünteti és még börtönbüntetéssel is „megfenyegeti”.

Csorba Csaba a tárgyaláson, Jelenet az Ítélet Magyarországon c. filmből

„- Ha még egyszer megszólal engedélyem nélkül, azonnal megbírságolom!

- Tegye azt, bíró úr.

- Máris megbírságoltam. Végül is, a Megyei Bíróság Csorba Csaba tanút 30 000 Ft rendbírsággal sújtja, tiszteletlen viselkedés miatt, s a tárgyalás menetének akadályozása miatt. Tudomásul lehet venni...!

– Ha az ember elmondja az igazat, akkor végül még én leszek megbüntetve.

- Srófolhatjuk, fölmehetünk 500-ig, valamint ezerig.

- Már nekünk ugyan mindegy. Az életünk így is el van véve.

- Ja, majd utána még át is változtatjuk (börtönbüntetésre). Higgye el, már rengeteget tárgyaltam, de egyszerűen nem viselkednek így. Tanuljanak meg viselkedni! Bármekkora is a bánatuk!”

Sokszor visszatérő elem a filmben, illetve a bírósági tárgyalássorozat alatt, hogy a bíró a mi és ti felosztást alkalmazza a cigány tanukkal szemben. Az sem ritka, hogy nem individuumként kezeli a tanút, hanem mintha egy egész embercsoporthoz beszélne egyszerre, azaz a tanúban magát a cigányságot látja. *Tanuljanak meg viselkedni!* - kiabál Csorba Csabára. Pedig Csorba Csaba csak egy van.

Aranka testvérét, Balogh Máriát éjjel, álmában gyilkolták meg, Jelenet az Ítélet Magyarországon c. filmből

Megrázó az a jelenet, amikor Aranka, akinek testvérét ölték meg, érzéseiről beszél a bíróságon. Az egyik vádlott kérdéseket szegez neki, amire Aranka válaszol. Talán ez a jelenet volt a filmben, ami drámai szempontból a csúcspont volt számomra. Egy neonáci gyilkos, szenttelenül, magabiztosan néz a meggyilkolt roma nő testvéreinek szemébe, aki felszegett fejével összeszedve minden bátorságát és méltóságát elmondja érzéseit.

„- Én annak a húga vagyok! Annak a Balogh Máriának a húga. Az imádott nővérem, akit szerettem nagyon. Nyugodtan kérdezzen, amit szeretne. Ki fogom bírni! Beszélhetnek nekem maguk összevissza, ki mit szeretne, ezt ember fel nem bírja fogni, hogy mit érzünk magunkban.

- Bíró: Elengedheti az érzelmeit...

- És nem sajnálom, ha nem tudom az érzelmeimet visszafogni. Nem fogom visszafojtani az érzelmeimet...”

A halálos áldozatokon kívül több súlyosan sérült áldozat is volt. Volt olyan fiatalember, akit ágyékon lőttek, idős asszony, akinek a lábát lőtték szitává. A 13 éves kislány, akit árvává tettek a gyilkosok, sosem lesz többet fizikailag egészséges, lelkiileg pedig végképp összetörték. Édesanyját mellette végezték ki a gyilkosok. Harmonikus, boldog életet élő családokat tettek tönkre, csak a származásuk miatt. A gyászoló családok élete sosem lesz teljes és boldog, a gyász soha többet nem hagyja el ezeket az otthonokat. Az egész roma közösség traumája is, ami történt, aminek feldolgozása csak a többségiek segítségével lehetséges. Ezért is volt fontos számomra, hogy ez a film elkészüljön.

3.2 Vádlotti kör- a rendezői viszony a sorozatgyilkosokkal

A vádlottakkal úgy kezdtünk el forgatni, hogy több hónapig nem beszélhettem velük négy szemközt. Miután a tárgyalások közönsége néhány nap után eltűnt, természetes, hogy fontos „néző” lettem a vádlottak életében. Valaki, aki figyel, akivel hetente háromszor találkozunk, még ha nem is beszélnek. Valaki, akivel nyilvánvalóan bizalmatlanok, mert több szempontból a gyűlöletük tárgyának megtestesülésének tűntem számukra; egy liberális zsidó feminista. Tehát az ellenszenv adott volt a részükről, a részemről nem, mert munka közben ellenszenvet sosem érzek, a negatív érzéseimet félre teszem, és csak az empátiámra hagyatkozom. A vádlottak esetében is maximális empátiára törekedtem a forgatások közben, hiszen ez az egyetlen módja annak, hogy valakitől őszinte reakciókat kapjunk. Elég hamar kialakult a vádlottakkal egy nonverbális kommunikáció. Egy idő után reggelenként, amikor bejöttek a terembe, gyakran első dolguk volt, hogy szemükkel engem kerestek a nézőtérén,

odabiccantettek. Később a börtönben két vádlottal megismerkedtem személyesen, és beszélgettünk. Az a szerencsés helyzet alakult ki, hogy nekik is fontos volt ez a film, mert úgy érezték dokumentálja az igazságtalanságokat, amelyeket elszenvednek a bíróságon, a másodrendű vádlott szavaival élve a „mentálszadista” bírótól, másrészt pedig a figyelem „jól esett” nekik.

Hogyan viszonyulok a szereplőimhez? Ez egy olyan kérdés, amit mindig analizálnia kell egy rendezőnek. Sosem csináltam még olyan filmet, amiben a szereplőkkel semmiben sem tudtam azonosulni, és szerethetőt sem találtam bennük. Megszeretni, megérteni nem tudtam és nem is akarok gyilkosokat, de az életüket, mivel emberi lények, tisztetem. Werner Herzog-ot kérdezték filmje, az Into the Abyss főszereplőjéhez, a börtönben éppen kivégzésére várakozó gyilkoshoz, Perryhez fűződő viszonyáról:⁴³

„In most of your documentaries, you tend to interview people that you seem to admire like sports figures, scientists and people that you actually like. Was it different with this film?”

HERZOG: ... Sometimes you see that these people on death row or in prison are made some sort of heroes, the outcasts against the rules of society. It's none of that, and I tell Perry, who was executed 8 days later, that despite his bad early years this doesn't exonerate him and it doesn't necessarily mean that I have to like him. I respect him, and I tell him “I respect you as a human being.” I actually wore this suit here (referring to the suit he's wearing for our interview) and I normally do not wear a suit, never visibly. It was just a sign. Yes, I respect you as a human being. People always tell you ah, they are monsters and just shoot them and they don't see the value of proper due process. Yes, the crimes are monstrous but the perpetrators are still human. That's how I see it. At least I respect them as human beings.”

„Dokumentumfilmjei többségében olyan embereket szólaltat meg, akiket csodál; sportolókat, tudósokat, olyan embereket, akiket tulajdonképpen szeret. Más volt a helyzet ennél a filmnél?”

---

43 <http://collider.com/werner-herzog-into-the-abyss-interview/> Az interjúrészletet Hajdú Eszter fordította.

HERZOG:...*Néha azt látod, hogy ezek a halálsoron vagy börtönben lévő emberek valamiféle hőssé válnak, a társadalmi szabályokkal szembeni kitaszítottakká. Nem erről van szó, mondtam is Perry-nek, akit 8 nappal később kivégeztek, hogy nehéz fiatalsága nem menti fel őt, és nem feltétlenül jelenti azt, hogy nekem szeretnem kellene őt. Tisztelem őt, és azt mondom neki: „Tisztellek téged, mint egy emberi lényt.” Ezt az öltönyt viseltem (Herzog az interjú során viselt öltönyére utal), holott általában nem viselek öltönyt, szinte soha. Ez egyszerűen csak egy jelzés volt. Igen, én tisztellek téged, mint emberi lényt. Az emberek sokszor mondják, ó, ezek szörnyetegek, egyszerűen le kell őket lőni, nem érdemlik meg a szabályszerű eljárást. Igen a bűn, amit elkövettek, szörnyű, de az elkövetők attól még emberek. Én így látom. Legalábbis én emberi lényként tisztellek őket.”*

Nem alakult ki a vádlottakkal, illetve mára már elítéltekkel érzelmi kötődésem, nem aggódtam a sorsukért, nem éreztem lelki kapcsolatot. Tudatosan is elidegenítettem magam, és ez azért sem volt nehéz, mert ez a film elsősorban nem róluk szólt, hanem arról az ideológiáról, amit vallanak, és ami mára egyre inkább a többségi gondolkodás elfogadott része.

A tárgyaláson bemutatott bizonyítékok, dokumentumok, Jelenet az Ítélet Magyarországon c. filmből

A négy vádlott ideológiai hovatartozását megpróbálta a bíróság feltérképezni. Erre azért volt szükség, hogy kiderüljön, a vádiratban megfogalmazott aljas indok, mint minősítő körülmény, bizonyítható-e. A bíróság meghallgatta tanúként a vádlottak családtagjait, baráti körét, és bemutatott szélsőjobboldali rendezvényeken, például a Magyar Gárda rendezvényein a vádlottakról készített fotókat, a vádlottak által használt önkényuralmi jelképeket, illetve

idézeteket fórumbejegyzéseikből. Érdemes kiemelni az egyik vádlott fórumbejegyzését, amit a bírósági tárgyalás során a bíró felolvasott:

„Nekem mindegy, hogy magyar-e vagy sem, én a fehér fajban hiszek. A cigánynak is magyar az állampolgársága, meg a zsidónak is magyar a címere. A mai világban már egyre lényegtelenebb a nemzeti hovatartozás. A harc már csak a fajunkért folyik, és aki ebben meggátol minket, az ellenségünk. Nagyon sokan vannak.”⁴⁴

A Heil Hitler tetoválást készítő tetováló és a bíró párbeszéde sokat elmond az ügy társadalmi beágyazottságáról, a támogató, a vádlottak hősi tudatát megalapozó közegről:

- Az önök üzletpolitikájába ez belefért, hogy... akár szkinhed egyéneknek is...

- Természetesen. Ha valaki eleget tesz a hétköznapi normáknak, hogyha igazából nem úgy lép fel ellenem, akkor ugye...nekem ezzel szembe nem lehet semmilyen szinten ellenérzésem sem. Úgy érzem legalábbis.

– Hallott már arról, hogy Magyarországon büntetik a tiltott önkényuralmi jelképek használatát, viseletét? Az önkényuralmi jelképekkel összefüggésben büntetőjogi normák vannak. Tehát büntetendő magatartás. Egy képet mutatok még meg...Odaadom, tessék érte jönni. Mi az, amit ebből ön készített, mi az, amit nem?

- A nyakán átható 88-at, arra nem emlékszem pontosan, de elképzelhető, hogy én csináltam.

- S az minek a szimbóluma? Hmmm?

- Szerintem az a német ábécében a HH szimbólum, ha jól emlékszem, ezt hallottam. Nem?

– Összefüggésbe hozható valamilyen személlyel? Valakivel?

Hát a HH, az ugye a Heil Hitler.

- Hm...

---

⁴⁴ Idézet a tárgyalóteremben bemutatott bírósági anyagokból.

Drámai volt megélni, amikor a vádlotti körhöz tartozó tanúk, családtagjaik, barátaik, ismerőseik és munkatársak beszéltek arról, hogy „rasszistának” ismerték-e a vádlottakat. A válaszok egybehangzóak voltak, a rasszizmust mindenki a normalitás jelének értékelte. Az elsőrendű vádlott barátnője arról beszél, hogy nem érti, miért ilyen jelentős kérdés, hogy a vádlottak hogyan viszonyulnak a romákhoz. A bíró kérdezte őt.

„Na minek szólította Hitlert... az István?

Én erre nem emlékszem...

- Papának szólította.

Mért nem szerette a cigányokat? Nem maga, az Árpai.

- Mert nem dolgoztak.

- Igen. Hanem mit csináltak?

- Loptak.

- Magyarul bűnöztek! Ezt úgy szokták mondani!

- Igen. És még mit csináltak?

- Verekedtek, késeltek...

- Hát, ez a bűnözés...

Hát élösködtek...

- Igen.

- De kin élösködtek? Ezt is szóba hozta?

- Hát a Magyar Államon.

- Jó, tehát igen. A hatalmon. Igen, igen. Miben? Miért kell úgy kihúznom magából ezt? Miért nem tudja elmondani?

- Hát... mert mindenkinek ez a véleménye a környezetemben, tehát nem értem, hogy most miért ilyen sarkalatos pontja a tárgyalásnak.

- Pisti azt mondta, hogy a zsidók el fogják foglalni Magyarországot, felvásárolják, meg hogy Palesztinát csinálnak Magyarországból.

- Igen, ő is mondta ezt.

- Ühüm...”

Más tanúk is a roma ellenességet a normalitás jeleként értékelik. A vádlottak egy barátja így válaszol a kérdésekre:

- Hogy állt a cigányokkal, feketékkel, tehát más bőrűekkel...más személyekkel szemben? Hogy viszonyult hozzájuk Pető Zsolt?

- Szerintem mint minden normális ember.

- Na halljuk, akkor hogy viszonyul egy normális ember. Maga szerint...

- Nem kedveli őket...Nem kedvelte őket szerintem sem.

A negyedrendű vádlott barátját kérdezték arról, hogyan viszonyul a romákhoz a vádlott. A válasza egybecsengett a többi tanú válaszával:

„Hát, igazából...nem utálta jobban a cigányságot, mint bárki más a környezetében.”

Miután lezárultak a forgatások, engedélyt kellett kérni a filmben megjelenő összes szereplőtől. A vádlottak esetében ez egyszerű feladat volt, azonban néhány szkinhed, neonáci tanú „felejthetlenné” tette nekem ezt a gyártási fázist. Voltam olyan kelet-magyarországi kistelepülésen, ahol legalább száz, félmeztelen, Hitler- fejekkel és horogkeresztekkel tetovált „ náci harcossal” kellett „elbeszélgetnem” egy föld alatti edzőteremben. Gondolatban előre

felkészültem ezekre a találkozókra, végig kellett gondolnom, hogy hogyan viszonyulok, hogyan „szólok” majd a szélsőséges társasághoz. Egyértelmű volt, hogy nem lesz könnyű a helyzet, nem leszek szimpatikus a csoport számára. Egyben biztos voltam, az egyetlen vállalható attitűd a részemről, mint mindig, az őszinteség. A beszélgetések elején tisztáztam, hogy én nem vagyok „elvtárs”, sőt, teljesen máshogy gondolkodom, de nem akarom őket meggyőzni semmiről. Azt is megígértem, hogy a filmben semmit sem fogok manipulálni, úgy fognak megjelenni a vásznon, ahogy saját magukat elfogadják, ahogy szeretnék, hogy a világ lássa őket. Az őszinteség bejött, mint általában. Többségük hozzájárult ahhoz, hogy szerepeljen a filmben.

3.3 Bíró és a hatóságok tagjai – állam a filmben

A film főszereplője, Dr. Miszori László bíró határozott személyiség, a stílusát vannak, akik méltatják, míg mások elítélik. Jó döntés-e megbüntetni Csorba Csabát? Empatikusabbnak kellett volna-e lennie a fiát és unokáját gyászoló nagyapával a bírónak? Sokan azért kritizálják a bírót, hogy kimutatta érzelmeit. Azt gondolom, hogy dr. Miszori László bírónak borzasztóan nehéz feladata volt, egy sok „sebből vérző” nyomozati munka után kellett kibogoznia, mi is történt valójában. Sokszor nagyon bántó és igazságtalan volt, amikor felemelte hangját az áldozatok hozzátartozóival, de mindent megtett annak érdekében, hogy a lehető legigazságosabb ítélet születhessen. Sok éven keresztül minden idejét ennek az ügynek szentelte, a legapróbb részletekre is odafigyelt, nagyon komolyan vette a feladatát, és talán emiatt alakult úgy, hogy a roma tanúk nem nehezteltek rá annak ellenére sem, hogy gyakran bántóan viselkedett velük. A roma családok hálásak voltak neki, hogy komolyan veszi az ügyüket. Miszori bírót ellentmondásos és szenvedélyes természete mellett az is az ideális főszereplővé tette, hogy viselkedése/ személyisége fejlődött a tárgyalássorozat három éve alatt.

A bíróval kialakított személyes, bizalmi kapcsolatom kulcsfontosságú volt a film szempontjából. Ő volt az ügy „ura”, minden rajta múlt. Az, hogy szabad kezet adott nekem a tárgyalóteremben, és szabadon filmezhettünk, az is. A rendezői kapcsolatom a bíróval nagyon jól alakult. Annak ellenére, hogy a sajtó munkatársaival ellenséges és bizalmatlan volt, velem támogató. Hamar észrevette, hogy kitartóan követem az eljárást, és amikor már jó ideje csak mi voltunk a stábornal jelen a tárgyaláson, kifejezetten támogató volt a filmezéssel kapcsolatban, talán örült, hogy fennmarad az utókornak ez a történelmi per. Tudta, hogy bízhat bennem, ahogy megígértem, betartom, hogy semmi nem szivárogo ki az ügyről a bírósági eljárás alatt.

A hatóságok tagjai kulcsszerepet kaptak a bírósági ügyben, és a filmben is. Ők nem magánemberként voltak jelen a tárgyaláson, az államot képviselték, hozzáállásuk azt szimbolizálta, ahogy a magyar állam viszonyul a roma közösség tagjaihoz. Számos hibát vétettek a bíróság szerint, és ez megnehezítette az ítélethozatalt is. Tatárszentgyörgyön nem ismerték fel a gyilkosság nyomait, és balesetet feltételeztek. A tűzoltó, a mentős és az orvos együtt állapították meg a gyilkosság éjszakáján azt, hogy elektromos tűz miatt bekövetkezett baleset történt, és a lövés nyomokat nem felismerve a halál okát füstmérgezésben határozták meg. A mentős és a tűzoltó romákkal szembeni előítéletekkel érkeztek a helyszínre, ez egyértelműen kiderült tanúvallomásaikból. A tűzoltók azt feltételezték, biztosítási csalást követtek el a romák, és magukra gyújtották a saját házukat. A mentős először hívta a rendőrséget, hogy a romáktól „védje” magát. Utólag arról számolt be, hogy fenyegetve érezte magát a helyszínen, ezért nem próbálta újraéleszteni az ötéves Robikát, de ezt az állítólagos fenyegetettséget valamennyi tanúvallomás megcáfolta. A rendőrök a helyszínen levizelték a nyomokat, és elvonultak a helyszínről anélkül, hogy bármilyen nyomot is rögzítettek volna. Azt a jelenséget, amikor a hatóságok, állam által fenntartott intézmények, mint például a tűzoltóság, rendőrség és a mentő szolgálat tagjai előítéletesek a romákkal, és ez a munkájukat is befolyásolja, **strukturális rasszizmusnak**⁴⁵ nevezik. És ez a jelenség volt számomra a film, a történet legdrámaibb jelensége.

A film végének dramaturgiai megoldása adta magát, számomra egyértelmű volt, hogy maga az ítélet fogja lezárni a történetet. A Budapest Környéki Törvényszék 2013. augusztus 6-án kihirdetett első fokú ítéletében tényleges életfogytiglanra ítélte Kiss Árpádot, testvérét Kiss Istvánt és Pető Zsoltot. Csontos István, aki a sofőr volt, 13 év fegyházat kapott. Az első fokú bíróság szerint ötszörösen minősülő emberölés tette három vádlott; cselekményüket aljas indokból – rasszista indítékból -, több emberen, előre kitervelten, különös kegyetlenséggel, részben 14. életévét be nem töltött személyek sérelmére követték el. Csontos István a minősített emberölések bűnsegédje. A másodfok és a kúria (legfelsőbb bíróság) döntése is megerősítette az elsőfokú ítéletet, ami 2016. január 12-én jogerőre emelkedett. Az ítélet társadalmi üzenettel bír, ahogy az első fokon hozott és a kúrián helybenhagyott ítéletben a bíró, Dr. Miszori László megfogalmazta:

---

45 Strukturális rasszizmusnak nevezzük azt, ha a hátrányos megkülönböztetés nem csupán az egyén szintjén, hanem a politikai és társadalmi intézmények szintjén is megjelenik, amelyek már szinte rutinszerűen diszkriminálják a kisebbséghez tartozókat.

„A vádlottak által sem tagadottan, úgymond szövetkeztek arra egymással, hogy a cigány etnikum ellen hajtanak végre bűncselekményeket, megrendszabályozás, megzabolázás, megfélemlítés érdekében. A cselekményüket nem motiválta más. Márpedig ez erkölcsileg megengedhetetlen, egy ország nem engedheti ezt meg. A büntetés kiszabásánál a bíróság szem előtt tartotta, hogy az egyéni visszatartó hatáson kívül valóban érvényesüljön a társadalmi visszatartó hatás is, hogy senkinek ne jusson eszébe hasonló gondolkodás esetén akárcsak megkísérelni is ilyen jellegű bűncselekmény elkövetését. Ezért, a törvény szigorával fellépve a legsúlyosabb büntetés kiszabását tartotta szükségesnek és indokoltnak is az első-, másod- és a harmadrendű vádlott esetében.”

Vannak azonban sokan, akik továbbra is az elkövetőkhöz hasonlóan gondolkodnak. Jól jelképezi ezt például az a hősök feliratú póló, amit a vádlottakat támogatók viselnek, és a film utolsó jelenetében látható is a közönség néhány tagján.

4.fejezet: Vágás-dramaturgia kérdések

Az Ítélet Magyarországon dokumentumfilm elkészítése három éven keresztül zajlott. Közel kétszáz napot forgatott a stáb, és több, mint 3000 óra felvételt készítettünk, és e hatalmas anyagot sűrítettük a vágás során 112 percbe. Nehéz döntéseket kellett hozni, el kellett dönteni, hogy mi az, ami bekerül a filmbe, és mi az, ami kimarad.

4.1 Hogyan lett 3000 óra felvételtől 112 perces film?

Az anyag szűkítése mindig a legfontosabb lépés a vágás során. Egy átlagos dokumentumfilmnél körülbelül húsz-szoros túlforgatás szokott lenni, ami azt jelenti, hogy egy másfél órás filmhez

harminc óra felvétel készül. Itt ennek a sokszorosáról volt szó a nyersanyag tekintetében. Mégsem volt számomra olyan nehéz a rövidítés. Nem a bűnügyi részletek érdekeltek, hanem az, hogy a társadalmi viszonyok hogyan szűrődnek be a klausztrófobikus tárgyalóterembe, és az állam, az állam képviselői és alkalmazottai milyen szerepet játszanak a történetben. Az is sokat segített, hogy végigültem a tárgyalási napokat és folyamatosan jegyzeteltem, tehát az anyag szűkítéséhez volt egy jegyzetem. Az érzelmi és intellektuális csúcspontokat folyamatosan feljegyeztem, és ez a vázlat nagyon sokat segített az anyag szelektálásánál.

A filmnek volt egy holland vágó-konzultánsa is, aki abban segített sokat, hogy a film mindenhol érthető legyen, hiszen aktualitása mindenhol van, gyűlölet-bűncselekmények mindenhol történnek. A vágás során végig kitartó és nélkülözhetetlen társam volt a film nagy tudású vágója, Bartos Bence is. Heroikus teljesítmény volt a részéről ekkora anyagot elképesztő precizitással kézben tartani.

Az anyag szűkítésének egyik legfontosabb szempontja az volt számomra, hogy a film intenzív verbalitását egyensúlyba hozzam a **non-verbális, csupán képi tartalommal**. Apró gesztusok, amelyek a viszonyrendszeréről, érzelmekről, indulatokról és a hierarchiáról árulkodtak, fontos szerephez jutottak a szerkesztés során. Egy tekintet vagy egy grimasz sokszor többet mond a szavaknál. Ki kivel köt szövetséget, kik gyűlölik egymást? A teremben ülők, a tárgyalás szereplőinek kapcsolati dinamikája nagyon izgalmas vágási lehetőségeket teremtett. Elkapni egy-egy reakciót, interakciót az ügyvédek és vádlottak között, az örök és az őrzöttek között, a bírók és a vádlottak között, a vádlottak tekintetét, ahogy az áldozatokra néznek, ezek voltak vágásilag-dramaturgiailag a legizgalmasabb pontok. Sokat eláruló összemosolygások, kacsintások, cinkosság, részvétlenség- ezek a gesztusok, non-verbális pillanatok árultak el a legtöbbet a történetről, és a valóságról, amiben élünk. Almási Tamás doktori disszertációjában kiemeli a Meddő című dokumentumfilmjének egy kulcsjelenetét, ahol ő is erre a dramaturgiai elemre hívja fel a figyelmet:

„Az Ózd-sorozat már említett Meddő című részének egy motívuma egy cigány család szívszorító története, a család kilakoltatása. A kicsi lakásba bezúfolódnak a processzus végrehajtói és a szállító munkások Az önkormányzat egyik öntudatos hivatalnok megpróbál a kilakoltatott család kisfiának bizalmába férkőzni. Direkt a kamerának címezve,

bizalmaskodva megkérdezi tőle: „ugye, te is rakodómunkás leszel?”, Ekkor meglát egy csótányt szaladni a padlón, és rátapos. Elképedve néztem a durva gesztust.”⁴⁶

Apró részleteket, metakommunikációs jeleket kerestem a felvételeken, amelyek valami olyat árultak el, amit a kimondott szó nem. Egy-egy szemvillanás, például amikor a bíró a vádlottakat figyeli, feje mozdulatlan, de szemét jobbra-balra mozgatva kontrollálja a teret, vagy a film első felében, amikor a vádlottak még nem beszélnek, de látszik, hogy izgatottan jegyzetelnek, és készülnek valamire, az örök és a vádlottak összemосolygásai-mind hozzátettek a történet átélhetőségéhez. Megdöbbenő, ahogy a vádlottak sokszor cinikus mosollyal mérik végig a bíróságon tanúként megjelenő roma tanúkat, a meggyilkolt áldozatok hozzátartozóit. Sokat mond az a közöny, ahogy a bírósági alkalmazottak szemlélik a romákat, felhúzott szemöldökkel, lesajnálással vegyült undorral, például, amikor a 80 éves szétlőtt lábú Magdi néni lebotorkál, és gyűrött személyi igazolványát átadja. A romák és a rendszert működtető és domináló többségek társadalmi hierarchiája ezeken a szöveg nélküli gesztusokon egyértelműen tükröződik. Két párhuzamos társadalom van, a piramis tetején a jogokkal rendelkezőké, a többségieké, és ide tartoznak a vádlottak is, és a piramis alján a romáké, akiknek nem jár a tárgyalóteremben, és a tárgyalóterem kívül sem, a többségiekhez hasonló tisztelet és azonos jogok.

A következő szerkesztési, szűkítési szempont az **áldozatok ábrázolását** érintette. Egyrészt fontos volt, hogy az roma áldozatok „hangot” kapjanak, tehát megjelenjen az ő perspektívájuk és megkapják azt a méltóságot, amelyet a médiatudósítások többsége nem ad meg számukra, másrészt arra is figyelniünk kellett, hogy az áldozati szerep tragikusságának túlhangsúlyozását elkerüljük, nehogy kontra produktív legyen. Az áldozatok hozzátartozói sokat sírtak, ami teljesen természetes és érthető. Mégis, a 112 perces filmben figyelniünk kellett arra, hogy az áldozatok fájdalma ne dominálja a filmet. Nem kell túlmagyarázni, „túlmutatni”, hogy mit érezhet egy anya, akinek megölik ötéves fiát. Nem szükséges hosszan mutatnunk, hogy egy gyászoló özvegy sír. Ezt tudja, érzi a néző, és tudtam, hogy vissza kell fognom emiatt saját rendezői empátiámat. Nem kell az áldozatokat „sajnáltni”, elég, ha megmutatjuk szárazon a tényeket, a gyászukat, azt, hogy mit élnek át a tárgyalóteremben, hogyan viselkednek velük a bírósági közegben. Sokat gondolkodtunk azon is a stábbal, hogy a megrázó, a halottakat

---

⁴⁶ Almási Tamás, *Ahogy én látom* (26 év alkotói tapasztalata a dokumentumfilm készítésben), <http://www.filmacademy.hu/uploads/dokumentumtar/almasitdolgozat.pdf>, Budapest, SZFE, 2005. 62-63. oldal

ábrázoló képsorokat benne hagyjuk-e a filmben. Beszélgettem erről az áldozatok családjaival is, és mivel ők is azt az elképzelést támogatták, hogy szembesítsük a nézőket azzal, hogy mit tettek velük, hogy hova vezet a rasszizmus, úgy döntöttem, a legnaturalistább felvételek is benne maradnak a filmben. Sokkolni és egyértelművé tenni, nem finomkodni, a néző nem maradhat közömbös – ez volt a cél. Egyébként a halottakról készített képek bemutatása kapcsán párhuzamot is éreztem a film címét is inspiráló Judgment at Nuremberg (Ítélet Nürnbergben) című amerikai filmben látható halott-hegyek között. Az Ítélet Nürnbergben egyik legerősebb része, amikor a holttesteket mutatják a gázkamráknál. Ha addig a néző nem vette komolyan a náci bűnöket, illetve csupán szórakozás céljából nézett egy izgalmas tárgyalótermi drámát, ettől a jelenettől kezdve már nem tud olyan önfeledt lenni, és nem tud nem gondolni arra, hogy mi történt az áldozatokkal. Amikor az ötéves Robika lyukakkal szétszaggatott arcát közeliben mutatjuk a filmben, talán az is elgondolkodik a rasszizmus gyilkos következményein, akit előtte nem érzett empátiát az áldozatokkal.

A szűkítés, szerkesztés az ügy **ideológiai aspektusának** mentén is zajlott. Meg szerettem volna jeleníteni a lehető legrészletgazdagabban azt az eszmét, az ideológiát, amely a gyilkosságsorozathoz vezetett. Ezért kerültek be nagy számban a filmbe azok a vallomások, amelyek a vádlottak által vallott ideológiára vonatkoztak, illetve azok a dokumentumok, tárgyi bizonyítékok, amelyek a vádlottak és barátaik gondolkodásmódjáról árultak el részleteket.

Alapvetően azonban két irány határozta meg az Ítélet Magyarországon szerkesztését. Egyrészt a **romákat diszkrimináló struktúra bemutatása**, másrészt az árral szemben úszó **bíró magányos harca**, hogy igazságos ítéletet tudjon hozni az ügyben. Az Ítélet Magyarországon dokumentumfilm fővonala dramaturgiailag a következőképpen épült fel, a klasszikus drámák tagolása szempontjából: 1. előkészítés: megismerjük a tárgyalótermet, a bírósági szituációt, a fő szereplőket, 2. bevezetés: bemutatjuk a tényeket, azaz, hogy mi történt az áldozatokkal, és azt, hogy a vádlottak nem ismerik be a terhükre rótt bűncselekményt, 3. kibontakozás: a vádlottakról egyre több információt kapunk, egymás után jönnek az ellenük szóló bizonyítékok és közben megismerjük a közeget, amely támogatta őket, 4. tetőpont: vádlottak konfliktusa, bíró konfliktusa a vádlottakkal, meghal egyik főszereplő, 5. megoldás/katarzis: Az ítélet.

Továbbá még egy elemet alkalmaztam a szerkesztés során. A film első és utolsó jelenete tulajdonképpen **keretbe** foglalja a történetet. Az első képsorokon azt látjuk, hogy készülődnek a tárgyalóteremben a tárgyalás megkezdéséhez, és nem látjuk, de halljuk a háttérből a következő párbeszédet: *"Szerinted mi lesz az ügy vége? - Tényleges életfogytiglan, ezek tuti tényleges életfogytiglant kapnak."* Aztán belép a bíró, majd a vádlottak.

A film vége ugyanígy zárul, belép a bíró, majd a vádlottak, és kihirdeti a bíróság az ítéletet; a tényleges életfogytiglant.

4.2 A hangsúlyozó szerkesztés

A film legmarkánsabb szereplője a bíró, aki nagyon színes, intelligens és összetett személyiség, aki moderátorként, narrátorként tereli a tárgyalótermi eseményeket. Ellentmondásos személyiség, egyszerre kontrollált és indulatos. Ami számomra a legideálisabb főszereplővé tette őt, hogy változott a viselkedése, a személyisége a tárgyalássorozat, illetve a film során. Valódi jellemfejlődésen megy keresztül, és ezt a vágás eszközeivel is igyekeztünk hangsúlyozni. Megdöbbentő volt az az érzéketlenség, amikor kiabált az áldozatok hozzátartozóival, egészen megrázott ez a forgatások elején. Intoleránsan, empátia nélkül kiabált a roma tanúval, akinek gyerekének és unokájának meggyilkolása volt a per tárgya. Azonban, ahogy telt az idő, már úgy tűnt, hogy ez a részéről nem rasszizmus, hanem egy munkamódszer. Nagyon nehéz dolga volt, a nyomozati hibák sorát, a hiányos szakértői véleményeket tisztába kellett tenni, rengeteg munkát elvégezni, szinte segítség nélkül. Elszigetelten végezte munkáját, és ahogy a tárgyalások haladtak előre, egyre inkább úgy tűnt, egyedül, magányosan küzd azért, hogy egyszer egy ítélet születhessen. Kisebbségbe került a tárgyalóteremben, többször úgy tűnt, megretten a vádlottak magabiztosságától, és közvetlen kollégái is ellene fordulnak. Talán ez a kisebbségi érzés, elszigeteltség és magányosság az, ami a filmben is megfigyelhető személyiségfejlődésének hátterében van. A film végére a nézők többsége hitelesnek fogadja el, komolyan tudja őt venni, és így az ítélete igazságtartalmát is elfogadni. Ennek a jellemfejlődési vonalnak egyértelművé tétele nagyon fontos szempont volt a vágás során. Tapasztaltam, hogy a bíró nagyon komolyan vette a munkáját, fontos volt neki, hogy szakmailag kifogástalan ítélet szülessen. Ahhoz, hogy nézőként az ítéletben „hinni” lehessen és a néző ne veszítse el biztonságérzetét, a bíró személyének pozitív és koherens vonásait hangsúlyozni kellett a film történetének előrehaladtával.

Torzítottuk-e azzal a történetet, hogy a bíró hiteles és szimpatikus vonásait emeltük ki a film idővonalának előrehaladtával, míg az ellenszenves, illetve komikus elemek nagy részét kivágtuk? A válaszom az, hogy egyértelműen nem, hiszen amit a film közvetít, én azt igazságnak éltem meg. Mivel a valóság és az igazság fogalma csak konstrukció, ezért a legtöbb, amit tehettem, hogy az általam megélt igazságot közvetítettem a filmen keresztül. Annak ellenére, hogy nem narráltuk a történetet, és interjúk sincsenek, az, hogy a kamera mire fókuszált, hova helyeztük el, és a vágás során mit hangsúlyoztunk, megalkotott egy egyedi történetet, amelynek alapját, ha másik rendező, másik stáb mondta volna el, akkor egy másik történet lett volna. Frederic Wiseman, a direct cinema talán legismertebb rendezője a következőképpen beszél erről:

„My films are based on un-staged, un-manipulated actions... The editing is highly manipulative and the shooting is highly manipulative... What you choose to shoot, the way you shoot it, the way you edit it and the way you structure it... all of those things... represent subjective choices that you have to make... In [Belfast, Maine] I had 110 hours of material ... I only used 4 hours – near nothing. The compression within a sequence represents choice and then the way the sequences are arranged in relationship to the other represents choice.”⁴⁷

„A filmjeim megrendezetlen, manipulálatlan jeleneteken alapulnak...A szerkesztés erősen manipulatív, és a felvétel is erősen manipulatív... Mit választasz ki, hogy filmre vedd, a filmzés módja, a szerkesztés módja és a struktúra milyensége...mindezek... szubjektív döntések eredményei, amelyeket meg kell hoznod... [Belfast, Maine-ben] 110 órányi anyagom volt ... csak 4 órányit használtam fel – szinte semmit. Egy jeleneten belüli tömörítés döntések eredménye, majd ahogyan a jeleneteket elrendezed egymáshoz képest, az is egy választás.”

---

47 Kaleem Aftab & Alexandra Weltz, Fred Wiseman interview, West Irish Film Journal, 1994., Frederick Wiseman (1930 -) amerikai dokumentumfilm – és színházi rendező. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

Almási Tamás pedig így értékeli a valóság filmkészítői konstruálását:

A filmkészítő saját magán keresztül átszűri, átértelmezi, újraformálja a megfigyelt, rögzítésre kerülő cselekményt, változást, eseményt. Éppen ezért a dokumentumfilm alkotójának erkölcsi tartása, felkészültsége és tehetsége határozza meg a film igazságát és hitelességét, melyek egyben a műfaj kereteit is jelentik.”⁴⁸

Számos olyan helyzet volt a vágás során, amikor a szerkesztéssel ráerősítettünk, nagyobb hangsúlyt adtunk egy-egy mozzanatnak, illetve rengeteg részlet kimaradt, amit nem tartottam olyan fontosnak. Az Ítélet Magyarországon egyik fontos jelenete, amely a nézők figyelmét is mindig felkelti, hogy a bíró mellett ülő másik hivatásos bíró, a bírónő összerosolyog cinkosan a másodrendű vádlottal. Ezt a filmben úgy építettük fel, hogy többször látjuk, hogy a bírónő és a másodrendű vádlott tekintete találkozik, egymásra mosolyognak, majd történik egy konfliktus a vádlott és a bíró között, amikor a bírónő kiáll a másodrendű vádlott mellett. A bíró felháborodottan kimegy a teremből, majd ezek után a bírónő és a vádlott összekacsintanak, és mosolyognak egymásra, a vádlott azt súgja a bírónőnek: „köszönöm”. Ezen az „összjátékon” a film nézői közül többen felháborodtak, de sokan voltak, akik engem, a film rendezőjét tettek felelőssé érte. Felháborodva érveltek, hogy ez biztos csak egyszer történt, és a tárgyalás 167 napon keresztül zajlott, miért emeltem ki ezt a bírónőre negatív fényt vető jelenetet. Természetesen az összerosolygás nem egyszer történt, hanem ez jellemezte a viszonyt, a kapcsolati dinamikát, és ezért szerkesztettem e részt ilyen módon a filmbe.

Nagyon érdekes esettanulmány Eyal Sivan és Rony Brauman The Specialist című tárgyalótermi drámája, amelyet többen azzal vádoltak, hogy manipulatív szerkesztése miatt eltorzította és meghamisította a valóságot. Sőt, filmkészítőt fel is jelentették jeruzsálemi államügyészségen történelemhamisítás vádjával. A film csupán 350 órányi archív felvételből lett összeállítva, amelyeket 1961-ben négy kamerával rögzített Leo T. Hurwitz a tárgyaláson, és ebből az alapanyagból szerkesztették/ rendezték meg határozott koncepciójuk alapján Eyal Sivan és

---

⁴⁸ Almási Tamás, Ahogy én látom (26 év alkotói tapasztalata a dokumentumfilm készítésben), <http://www.filmacademy.hu/uploads/dokumentumtar/almasitdolgozat.pdf>, Budapest, SZFE, 2005.

Rony Brauman az 1999-es filmjüket. A rendezői koncepciót Hannah Arendt ellentmondásos és nagy vihart kavart, "Eichmann in Jerusalem, report on the banality of evil"⁴⁹ (Eichmann Jeruzsálemben- a gonosz banalitása) című könyve inspirálta.

A könyv alapvetően tabu témákat feszeget, például a zsidó vezetők felelősségét vagy azt, hogy miért nem szegültek tömegesen ellen a zsidók, és Eichmann természetét illetően pedig amellet érvelt, hogy a háborús bűnös egyszerűen a munkáját végző, a hatalomnak engedelmeskedő bürokrata volt. Hannah Arendt erkölcsfilozófiai megállapítása szerint a gonoszságra mindenki képes, aki konformista módon, tekintélyelvűen követi a szabályokat, a hatalom rendeleteit. Áldozat és vádlott egyaránt járhat tévúton, és lehet képtelen arra, hogy a jót a rossztól megkülönböztesse. Természetesen ez az elképzelés nem simult bele az elfogadott történelmi és erkölcsi narratívába, és sokan kegyeletsértőnek tartották az áldozatokra nézve. Viszont Eyal Sivan rendezői koncepcióját Hannah Arendt elmélete inspirálta, és a tárgyaláson készített felvételekből ezt az elméletét alátámasztó filmet készített. A rendező weboldalán található a filmről ez a néhány mondat:

„Intoxicated on the dizziness of his own powerlessness, the accused describes himself as "a drop in the ocean, an instrument in the hands of superior forces". If he hadn't done it, he says, someone else would have done it instead. The contrast between the monstrous nature of the crime and the mediocrity of the accused is immediately striking and becomes even more apparent during the thirteen scenes making up this documentary feature, revealing the portrait of a terrifyingly ordinary man.”⁵⁰

Saját hatalomnélküliségének mámorában szédülve érezte magát a vádlott, és így írta le saját szerepét „egy csepp voltam az óceánban, egy eszköz a felsőbb erők kezében”. Ha ő nem tette volna meg - mondta a vádlott,- akkor valaki más tette volna meg helyette. A kontraszt a bűnök szörnyűsége és a vádlott közepszerűsége között elsőre is kirívó, és egyre jobban érzékelhetővé válik a dokumentumfilm 13 jelenete során, felfedve ezzel egy ijesztően hétköznapi ember portréját.”

---

49 Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem, report on the banality of evil, Viking Press, 1963

50 <http://eyalsivan.info/index.php?p=fichefilm&id=11#&panel1-3>. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

A Haeretz című lap 'The Specialist' is almost entirely a perverse fraud (A Specialista majdnem teljes egészében egy perverz csalás) címmel közölt cikket.⁵¹ Az újság ismerteti azt a bírósági feljelentést, amelyet a Jeruzsálemi Hebrew University nyújtott be a filmkészítő ellen a jeruzsálemi főügyészségen, és aminek az alapja Hillel Tryster-nek, a Héber Egyetem campusában található Steven Spielberg Zsidó Filmarchívum igazgatójának a tanulmánya volt. A feljelentés lényege, hogy a rendező több ponton meghamisította az eredeti felvételek jelentéstartalmát manipulatív szerkesztéssel, illetve utómunkával, például jelenetek ismétlésével, hangeffektok hozzáadásával és egyéb technikákkal. Részlet a feljelentő keresetlevél szövegéből:

The subject: "Forgery of sections of film from the Eichmann trial." The legal consultant writes: "I am hereby bringing to your attention a very serious event that in our opinion even constitutes a criminal offense and justifies handling by government authorities." She explains that "the director of the archives [she is referring to the Spielberg Jewish Films Archive] has brought to our attention that in 1999 a film called 'The Specialist' was produced, which pretends to be a documentary film of the Eichmann trial .... To our astonishment, it turned out that many sections of film from the trial that were used in the film were forged."⁵²

Tárgy: "Meghamisított filmrészletek az Eichmann perről." Az ügyvédi beadvány: "Ezúton hívom fel a figyelmüket egy nagyon komoly ügyre, amely véleményünk szerint bűncselekménynek minősül, és amivel az állami szerveknek foglalkozniuk kell. Az archívum igazgatója (utalva a Spielberg Zsidó Filmek Archívumára, Spielberg Jewish Films Archive) hozta tudomásunkra, hogy 1999-ben jelent meg 'A specialista' (The Specialist) című film, amelyet az Eichmann perről szóló dokumentumfilmként mutattak be...Megdöbbenésünkre kiderült, hogy a (Specialista c.) filmben számos, a peren készült eredeti felvételt meghamisítottak."

---

51 Goel Pinto, 'The Specialist' is almost entirely a perverse fraud, <http://www.haaretz.com/israel-news/culture/leisure/the-specialist-is-almost-entirely-a-perverse-fraud-1.148832>, Haaretz, 2005. január 31.

52 Goel Pinto, 'The Specialist' is almost entirely a perverse fraud, <http://www.haaretz.com/israel-news/culture/leisure/the-specialist-is-almost-entirely-a-perverse-fraud-1.148832>, Haaretz, 2005. január 31. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

A feljelentés alapjául szolgáló tanulmány azt bizonygatja, hogy a rendező, Eyal Sivan mindent megtett, hogy keresztülnyomja üzenetét, miszerint Eichmann egy jelentéktelen hivatalnok volt, a zsidó áldozatok pedig nem tettek meg mindent, amit megtehettek volna, saját maguk védelmében. Több jelenetet kiemel a Haarezt cikke, ami a tanulmány szerint hamisítás volt:

For example, in a scene from the film the prosecutor general, Gideon Hausner, asks Avraham Lindwasser, one of the witnesses at the trial: "Why didn't you resist? Why did you get onto the train?" In the film, the witness is seen remaining silent, and that is the end of the scene. Tryster examined the original tapes and discovered that Hausner did in fact ask the question, but he did not ask it of the witness whose face appears on the screen. In the original, the question was asked of Yakov Gurfein, who in fact replied that in 1943, they simply had no more strength left and they wanted everything to end. And from where did the director take the moment during which Lindwasser is silent? From an examination of the original tapes, it turns out that the witness was silent after telling that he had worked in Treblinka removing gold teeth from the corpses and suddenly discovered the corpse of his sister.⁵³

„Van például egy jelenet a filmben, amikor a főügyész, Gideon Hausner, kérdezi Avraham Lindwasser-t, az egyik tanút a tárgyaláson: "Miért nem állt ellen? Miért szállt fel a vonatra?" A filmben a tanú néma marad, és ez a jelenet vége. Tryster megvizsgálta az eredeti szalagokat és felfedezte, hogy Hausner valóban feltette ezt a kérdést, de nem azt a tanút kérdezte, akinek arca megjelenik a vásznon. Az eredeti felvétel tanúsága szerint a kérdést Yakov Gurfein-nek tette fel, aki válaszolt is a kérdésre, azt, hogy 1943-ban egyszerűen már nem maradt több erejük, és azt akarták, hogy mindennek vége legyen. És honnan vette a rendező azt a pillanatot, amely alatt Lindwasser hallgat? Megvizsgálva az eredeti szalagokat, kiderül, hogy a tanú azt követően volt néma, miután elmondta, hogy Treblinká-ban az volt a feladata, hogy a holttestekből eltávolítsa az aranyfogakat, és hirtelen felfedezte a húga holttestét.”

A cikk kiemeli az 1999-es *The Specialist* dokumentumfilmnek az egyik legerősebb jelenetét, ami Tryster szerint immorális manipuláció, hazugság eredménye. A tanulmány szerzője szerint

---

53 <http://www.haaretz.com/israel-news/culture/leisure/the-specialist-is-almost-entirely-a-perverse-fraud-1.148832>. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

ez a jelenet csupán azt szolgálja, hogy a rendező Gideon Hausnert, az államügyészt negatív fényben tüntesse fel, és hasonlónak ábrázolja Eichmannhoz. Ennek nyilván az a célja, hogy a Hannah Arrendt -féle gondolatot sugalmazza a film, azaz azt, hogy ki az áldozat és ki a tettes, a véletlen történelmi helyzet eredménye.

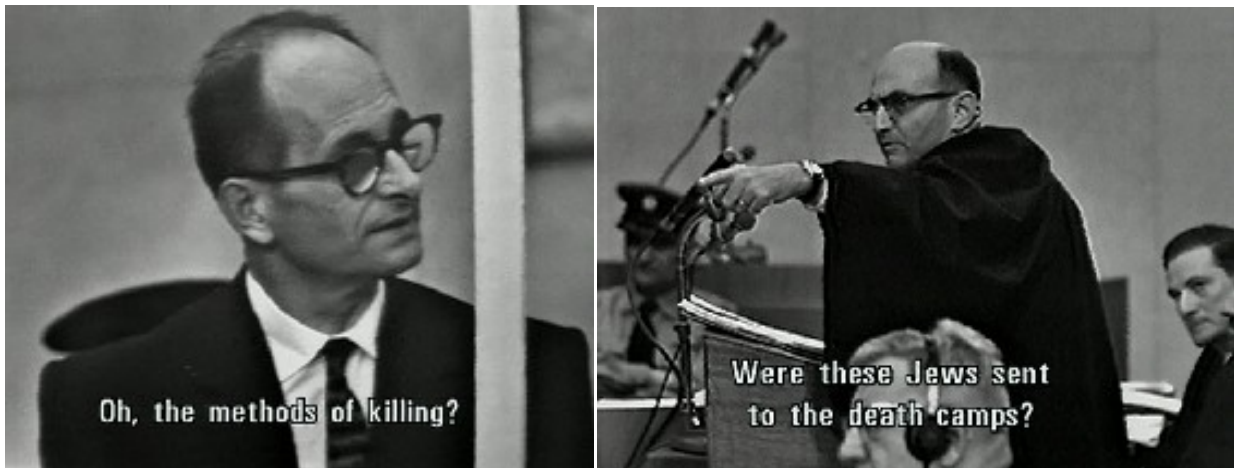
„In one of scenes in the film, Eichmann is seen asking permission to leave his protective booth to take a close look at a map hanging outside. In the background music is heard, and the camera focuses on the prosecutor, Gideon Hausner, who turns his gaze towards the panel of judges. The judge approves, and Eichmann leaves the booth. The quality of the picture begins to deteriorate, the music becomes louder. Hausner joins Eichmann next to the map, and the two of them are seen standing side by side, with their backs to the camera. The picture becomes even fuzzier, and at that same moment, the two bald men, dressed in black, look almost identical. "In the original tape," says Tryster, "the judge and Hausner were not even filmed at that moment. The pictures are taken from another part of the trial. The deterioration in the quality of the picture, which emphasizes the great similarity between the men, is artificial."⁵⁴

„A film egyik jelenetében Eichmann látható, amint engedélyt kér a védő fülke elhagyására, hogy egy közelebbi pillantást vessen egy, a fülkén kívül lógó térképre. A háttérben zene hallatszik, és a kamera Gideon Hausner ügyészre fókuszál, aki tekintetét a bírói panel felé fordítja. A bíró jóváhagyja, és Eichmann elhagyja a fülkét. A kép minősége romlani kezd, a zene hangosabbá válik. Hausner csatlakozik Eichmann-hoz a térkép mellett, és látható, amint állnak egymás mellett, háttal a kamerának. A kép még életlenebbé válik, és abban a pillanatban, a két kopasz, feketébe öltözött férfi majdnem egyformának látszik. "Az eredeti szalagon", mondja Tryster, "a bírót és Hausnert nem is filmezték az adott pillanatban. A képeket a tárgyalás más részéből vették át. A kép minőségének a romlását, ami kiemeli a férfiak közötti nagy hasonlóságot, mesterségesen idézték elő. "

---

54 <http://www.haaretz.com/israel-news/culture/leisure/the-specialist-is-almost-entirely-a-perverse-fraud-1.148832>. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

Adolf Eichmann vádlott és Gideon Hausner államügyész a The Specialist című filmben

Az ügyészség válaszában elutasította a beadványt, és az elutasítást így indokolta:

"Without minimizing the importance and the severity of the things you mention (...) considering the policy of the prosecution regarding crimes related to freedom of expression, the view of the attorney general is that criminal proceedings are not the proper way of dealing with this case." In the letter of reply, it is explained that High Court of Justice rulings over the years have expanded the concept of freedom of expression to include expression and creation dealing with historical events, "which don't reflect the truth."⁵⁵

"Anélkül, hogy csökkentenénk az Ön által említett dolgok fontosságát és súlyosságát (..) figyelembe véve az ügyészségnek a szólásszabadsággal kapcsolatos bűncselekményekkel összefüggő politikáját, a főügyész meglátása szerint a büntetőeljárás nem a megfelelő mód ennek az ügynek a kezelésére." A válaszlevélben az a magyarázat szerepelt, hogy a High Court of Justice döntései az évek során kibővítették a szólásszabadságnak a koncepcióját oly módon, hogy a történelmi események kapcsán olyan kifejezéseket és kitalálásokat is tartalmazhat, amelyeknek nincsen köze az igazsághoz."

---

⁵⁵ <http://www.haaretz.com/israel-news/culture/leisure/the-specialist-is-almost-entirely-a-perverse-fraud-1.148832>. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

Eyal Sivan válaszolt a filmet és személyét ért támadásra. Egyrészt felháborodva rótt fel az archívum szemére, hogy ő, a rendező mentette meg az értékes archív anyagokat az enyészettől, azzal, hogy digitalizálta az egyetem fürdőszobájában tárolt felvételeket, másrészt azzal vágott vissza, hogy a Spielberg archívumot nem érdekli a történelem maga, hanem csak annak az emlékezetnek az őrzése, amelyet egy meghatározott ideológia mentén akarnak megőrizni. Továbbá kifejti, hogy miért teljesen képtelenségek a vádak filmszakmai szempontból:

"We made a film," with everything that implies - editing and adding effects (...)Most of the witnesses were asked the same question. It's true that there's editing here, but it's a film. Hausner's opening speech lasted for three days, and in the film there's only one minute. Did we commit fraud here as well? 'The Specialist' is not the Eichmann trial, it's a film from the archives of the Eichmann trial. (...) The Eichmann trial lasted for nine months, whereas the film lasts for 123 minutes,"⁵⁶

Filmet csináltunk, minden velejárójával, amibe beletartozik a vágás, effektek használata. (...) A legtöbb tanúnak ugyanazt a kérdést tették fel. Igaz, hogy szerkesztettük, hiszen ez egy film. Hausner vádbeszéde három napig tartott, és a filmben ez csak egy percet kapott. Vajon itt is csalást követtünk el? 'A specialista' nem az Eichmann per, ez egy film az Eichmann per archív anyagaiból." (...) Az Eichmann-per kilenc hónapig tartott, míg a film 123 percig"

Az Ítélet Magyarországon esetében nem volt előre megfogalmazott premisszám, sőt, engem is meglepetésként ért a forgatások alatt az, amivel szembesültem. A rendőrség, a mentő, a tűzoltók roma ellenes nyilatkozatai és hanyag munkája, a romák nyílt megalázása a bíróságon, és egy bíró magányos harca és elszigeteltsége. Miután megértettem, hogy a történet számomra arról szól, hogy egy egész rendszer diszkriminálja és gyűlöli a romákat, de van egy bíró, aki professzionalitása, a szakmai minimum miatt ellene megy ennek a rendszernek, már egyértelmű volt mit kell a vágás során hangsúlyozni. A jelenetek egymás után rendezése, sorrendje is ezt a célt szolgálta. Azonban a film jeleneteinek túlzott manipulálása current affair témánál nem

---

56 <http://www.haaretz.com/israel-news/culture/leisure/the-specialist-is-almost-entirely-a-perverse-fraud-1.148832>. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

célszerű és nem is lehetséges, hiszen a szereplők élnek, és így még nagyobb a felelőssége a filmkészítőnek, hogy a filmben szereplők azonosulni tudjanak, azonosnak érezzék önmagukat a filmben látott másokkal.

4.3 Kihagyott jelenetek

Bizonyos jelenetektől nehéz megválni, más jelenetektől pedig áldás a szabadulás. Az egyik legjelentősebb kurtító tényezőt a bíró magatartása provokálta. A bírónak rendkívüli szarkasztikus képessége volt, ezért a legtragikusabb, legdrámaibb helyzetben is képes volt egy-egy olyan megjegyzést, arckifejezést mellékelni, ami komikussá, sőt, viccessé tette a helyzetet. Egyértelmű volt, ha ezekből a jelenetektől túl sokat hagyunk a filmben, a közönség egyszerűen dőlni fog a röhögéstől. Természetesen ez morálisan nem lett volna megengedhető, rendkívül ízléstelen lett volna, és a film ellen dolgozott volna. Bármilyen furcsa, hiszen egy filmnél az általában szerencsés, ha az érzelmek túláradnak és intenzív drámai helyzetek vannak, de ennek a filmnek a vágásánál oda kellett figyelni, hogy visszafogottak, mértéktartóak maradjunk. Több olyan jelenet volt, amitől „fájt” megválni. Számos jelenetet a bíróval, annak ellenére, hogy intellektuálisan sziporkázó volt, ki kellett hagyni, mert túl „vicces” volt. Volt bőven olyan kihagyott jelenet is, amikor a bíró teljesen indokolatlanul volt durva és bántó egy-egy roma tanúval, és nem maradhatott benne a filmben, mert nem akartuk, hogy a bíró elveszítse a hitelességét a nézők előtt. Sajnáltam azt a tárgyalótermen kívül forgatott jelenetet is kihagyni, amikor a Csorba család kislány unokájuk ötéves születésnapját ünnepli, otthonukban. Meggyújtják a gyertyákat, éneklük a boldog születésnapot, próbálnak mosolyogni a nagyszülők. De a tekintetükben végtelen a szomorúság, és egyértelmű, hogy mindenki a két évvel ezelőtti meggyilkolt másik unokára, Robikára gondol. Az élet megy tovább, de az űr és a fájdalom örökre megmarad. Csorba Csaba, a nagyapa tekintete réveteg volt, szinte alig volt benne élet. Nem sokkal ezután érte őt a halálos szívinfarktus.

Csorba Csaba kislány unokájuk születésnapján (kimaradt jelenet)

Csorba Csaba meggyilkolt unokája és fia fotóját nézi a falon

Voltak olyan jelenetek, amelyek pedig nem tartoztak szorosan a történethez, azért hagyunk ki. Például volt egy roma kisfiú a tanúk között, olyan tíz év körüli, akinek a bíróságon arról kellett beszélnie, hogy hallott-e, látott-e valamit a szomszédjukban történt gyilkosság elkövetésének időpontjában. A fiú nagyon halkán, fegyelmezetten beszélt, egyre halkabb lett, és egyszer csak elájult. Nem tudni mi viselte meg ennyire, a bírósági légkör, vagy az, hogy a szomszédját meggyilkolták, csak azért mert roma, azért, ami ő maga is. Mindenesetre nagyon megrázó volt számomra ez a jelenet, és arra gondoltam közben, hány roma gyerek van ma még

Magyarországon, aki ilyen traumatizáltan nő fel. Nagyon „erős” jelenet volt, mégis úgy döntöttem, kimarad a filmből, mert nem tartozott hozzá a főszereplőink közvetlen történetéhez, sem a film fő vonalához.

5. fejezet: A film bemutatója, a befogadó közeg

A film bemutatója 2013 decemberében az amszterdami IDFA fesztiválon volt. E bemutató után további 40 országban mutatták be a filmet, fesztiválok, illetve televízióban. A fesztiválvetítések után általában részt vettünk a közönségtalálkozók, ahol a reakciók legváltozatosabb formáival találkoztunk. Óriási különbség volt a kelet-európai és a nyugat-európai reakciók között. Kelet-Európában gyakran tapasztaltuk, hogy a közönség számára az emberi jogok, az emberi méltóság, a jogállamiság nem a legfőbb értékek, míg nyugaton egyöntetű döbbenet fogadta az igazságtalanságnak és diszkriminációnak a filmben bemutatott fokát. Amíg Kelet-Európa országaiban, például Magyarországon úgy értékelték, hogy a bíró szokatlanul empatikus volt a roma áldozatokkal, addig például Kanadában dühöngve kiabált a közönség, hogy a bíró fasiszta.

Az Ítélet Magyarországon plakátja

A filmben azt mutattuk be, amiben benne élünk Magyarországon, és természetes, hogy gyakran ez rossz, kellemetlen élményt jelent a nézőknek. Több száz, vetítést követő beszélgetésen vett már stábunk részt, és többször előfordult, hogy nem tetszésüket fejezték ki néhányan, vádolni kezdtek engem, mint a film rendezőjét és kérdőre vontak, hogy miért nem a magyarokat ölő cigányokról csináljak filmet. Gyakori a megrázkódtatás is, mert a film előtt sokan nem tudták elképzelni, hogy mit érezhetnek az áldozatok hozzátartozói. Többször előfordult, hogy a közönség tagjai még nem láttak, nem hallottak roma embert beszélni, és a film előtt egy teljesen

eltorzult képük volt arról, hogy a romák hogyan „viselkednek”. Sokan traumatikusan értékeli azt, ahogy a hatóságok tagjai eljárak ebben az ügyben, illetve azon a hangnemen is felháborodnak, ahogy a bíróságon gyakran beszélnek a romákkal. Egy bécsi vetítés utáni közönségtalálkozón megható élményben volt részem, amikor a vetítés után egy hölgy zokogva jött oda hozzám. Elmondta, hogy Erdélyben született és még gyerekkorában költöztek Ausztriába, Bécsbe. Sosem találkozott, beszélt romákkal, de volt egy alapélménye. Az erdélyi hölgy így mesélte el ezt az élményét:

„Még pici gyerek voltam, és sokat szaladgáltunk az utcán a barátaimmal. Voltak cigánygyerekek a környéken, de én sosem beszéltem eggyel sem. A szüleim azt mondták, ha látok egy cigányt, egy cigánygyereket, fordítsak hátat és kezdjek el szaladni. Sosem kérdőjeleztem meg, amit mondtak nekem. Elfogadtam, hogy a romáktól menekülni kell, és kész. És most nagyon szégyellem magam. Köszönöm, hogy felnyitotta a filmmel a szemem.”

Konfliktust hordozó témák esetében a bemutató helyszíne és ideje mindig nagy körültekintést igényel. A Fideszes zsidó esetében, amelyet nem előzött meg az Ítélet Magyarországon-hoz hasonló nemzetközi siker és számos díj, komoly gondot jelentett, hogy melyik moziban rendezzük meg a bemutatót. Sorban érkeztek az elutasító válaszok, azt mondták, nagyon érdeklőket a film, de az ő mozijuk nem alkalmas „ilyen jellegű” film bemutatására. Politikával mi nem foglalkozunk- hangzott az általános elutasítás, hiába érveltem, hogy a filmnek semmi köze az aktuálpolitikához. Egyszerűen nem adták nekünk bérbe a termet, hiába ajánlottuk akár a bérleti díj dupláját. Úgy féltek a filmtől a mozisok, mint a tűztől. Ha a film egyik főszereplőjének, Székely Gábornak nincs véletlenül egy mozitulajdonos beosztottja, lehet, hogy egyetlen mozit sem találunk Magyarországon, amelyik hajlandó lett volna helyszínt adni a filmbemutatónak. Végül megtörtént a bemutató a Vörösmarty moziban, nagy sajtóvilvánossággal, hangos sikerrel. Következő napra „címlapon” volt a film, és innentől kezdve már szívesen mutatták be a filmet az addig elutasító mozisok is. Azonban a tévés vetítések kevésbé mentek olajozottan. A Duna tévén kívül egyik magyar adó sem vállalta be, hogy levetíti a provokatívnak tartott filmet. Az MTV-ben és az RTL klubban hónapokig ültek a döntésen, míg végül közölték a nemleges választ, „sajnos mi nem vállalhatunk be ilyen

megosztó témát” indoklással. A TV2-nél volt osztályfőnökömtől, az akkor még Híradót vezető Bárdos Andrásról kértem segítséget. Azt mondta, ő semmiképpen sem tud közbejárni, mert nem akar támadási felületet adni a vezetőségnek, hiszen már így is „politikai” hadjárat indult ellene. A filmet végül tévében korlátozottan, de mozikban nagyon sokfelé bemutatták. Egészen más reakciókat váltott ki Budapesten, mint vidéken. Attól függően, hogy a zsidó közösség klubhelyiségében vagy a katolikus egyetem campusában vetítettük, teljesen más reakciók érkeztek. Mindkét tábor úgy érezte, a film őket igazolja. A film első része, amikor a baloldali szereplő az elutasító és kirekesztő a jobboldalival, rendkívül tetszett a jobboldali közönségnek, míg a film második fele, amikor a baloldali anya szigetelődik el a konzervatív férj és jobboldali közös gyerekük elutasítása miatt, a baloldali közönségnek jelentett önigazolást. Nyíregyházán pont akkor nevettek, amikor Budapesten sírtak, és Miskolcon akkor háborodtak fel, amikor Pécsen elégedetten csettintettek. Egy volt biztos, az, hogy a közönség érintve érezte magát. Iskolás gyerekektől kaptam e-maileket, hogy iskolában vetítették nekik, és ez a film segítette megérteni a családjukban lévő elviselhetetlen, életüket megnyomorító viszályt. Külföldről is írtak, hogy hát igen, ezért menekültek ilyen messzire. A „Fideszes zsidó” utóélete kérdéses. Érthető- e ma még a film, és érthető lesz-e még tíz vagy húsz év múlva a történet? Kudarce vagy siker, hogy a közönség tagjai saját maguk álláspontját látták igazolva, bármelyik oldalról jöttek is? E kérdésekre adandó válaszokban bizonytalan vagyok, de annak örülök, hogy a filmet továbbra is keresik, és az oktatásban folyamatosan vetítik, ugyanúgy mit az *Ítélet Magyarországon* című filmet, amely több egyetemen része már az oktatási anyagnak.

A *Fideszes zsidó*, a nemzeti érzés nélküli anya és a mediáció című film látható volt Magyarországon a televízióban, azonban az *Ítélet Magyarországon* csak külföldön. Tizenkét országban vetítették a filmet a televízióban, de Magyarország nem volt köztük. Egy szólásszabadsággal foglalkozó ügyvéd, Molnár Péter még nyílt levelet is írt a Magyar Televízió elnökének, Szabó László Zsoltnak, amelyben azt kérte, közszolgálati kötelességének eleget téve tűzze műsorra az *Ítélet Magyarországon* dokumentumfilmet. A válasz hamar megérkezett, amelyben a televízió elnöke a jogász levelének tartalmát „a szerkesztői szabadság durva megsértésének” és a „közszolgálati média műsorkészítői és programszerkesztői elleni megengedhetetlen nyomásgyakorlásnak” tekinti, ezért azt „határozottan visszautasítja”.⁵⁷

---

57 eMasa, Így vitázik a romagyilkosságokról szóló filmről a köztvé vezetője,

<http://mediajogfigyelo.hu/index.php?do=a&id=3916>, Médiajogfigyelő, Budapest, 2014. május 28.

5.2 A filmet kísérő kommunikációs stratégia

Egy politikailag érzékeny téma tekintetében első pillanattól kezdve figyelni kellett arra, a film gyártásától kezdve a bemutatóig, hogy mikor mit mondunk, mondok a nyilvánosság felé. A film bemutatójáig ez nagyjából azt jelentette, hogy semmit. Ennek okairól már fent írtam. De az is nagyon fontos volt, hogy mit mondok rendezőként a film bemutatója után, illetve hogyan reagálunk a filmet övező politikai „hangokra”. Alapvetően három számomra fontos gondolat volt, amire minden egyes interjúban, közönségtalálkozón odafigyeltem, hogy elhangozzon. 1. a film a neonáci, szélsőjobboldali problémáról szól, 2. az áldozatokat hibáztatni, a rasszista sorozatgyilkosságot relativizálni elfogadhatatlan, 3. a filmnek nincsen aktuál- politikai vonatkozása és mi, a filmkészítők nem politizálunk.

Ahhoz, hogy politikailag függetlenek lehessünk, komoly harcot kellett vívni. Kezdődött azzal, hogy nem pályáztunk, illetve nem fogadtunk el állami pénzt, majd a későbbiekben a folyamatos vita, konfliktus, értetlenség volt azzal kapcsolatban, amikor a magyar külképviseletek pénzt akartak adni fesztiválszerepléseink esetén a meghívóinknak, a mi részvételünket támogatva. Többször konfliktus lett abból, hogy a kormány képviselőiben jelen akartak lenni egy-egy nemzetközi vetítést követő beszélgetésen, illetve át akarták venni helyettünk a film díját, amikor nem voltunk a helyszínen. A film kapcsán nem adhattunk lehetőséget a kormánynak, a politika képviselőinek arra, hogy a film körül kialakuló kommunikációt politikai propagandára használják, és politikájukat alátámasztó, igazoló üzeneteket nyomjanak át, felhasználva ezzel az Ítélet Magyarországon nemzetközi sikerét. Nyilvános „balhé” egyszer lett csak ebből az éveken keresztül elhúzódó hidegháborúból, amikor a kormány képviselői Berlinben a film kapcsán mellénk akartak ülni a pódiumon. Ez az eset igazolásul szolgált, hogy jól tettük, hogy folyamatos küzdelmek árán, de távol tartottuk a politikusokat.

5.3 A berlini balhé

Kellemetlen incidens zavarta meg az Ítélet Magyarországon berlini bemutatóját. A berlini szervező, a meghívónk, felhívott néhány nappal a bemutató előtt, hogy a magyar követségről megkeresték őt, és közölték vele, hogy a pódiumon a rendező, azaz mellém és a producer mellé ki fog ülni a magyar kormány által delegált, az eseményre Budapestről Berlinbe utazó

államtitkár. Ő mondta, hogy nem hiszi, hogy a filmkészítők ezt szeretnék, de azért megkérdezi tőlünk. Azonnal mondtam, hogy szó sem lehet erről. Meghívónk, egy német filmfesztivál igazgatója, teljesen megértette és egyet is értett ezzel. Két nap múlva a berlini szálloda recepcióján várt minket a német szervező hölgy, ahol felháborodva mesélte, hogy órákon keresztül veszekedtek vele a magyar követségről, és „kommunistázták”, „cigányozták”. A filmbemutató végül megjelent a magyar politikai „diplomácia”, és a szervezőkkel egyetértésben Pröhle Gergely államtitkár lehetőséget kapott, hogy mielőtt a pódiumbeszélgetés az alkotókkal és szakemberekkel elkezdődik a színpadon, egy „rövid köszöntőt” mondjon. Az Osteuropa magazin című német folyóirat Ostpol című portálján Christian-Zsolt Varga cikket írt az eseményről, *Magyar diplomata trollok- jegyzőkönyv és dráma három felvonásban*, címmel.⁵⁸ Ebből a cikkből érdemes néhány részt hosszabban idézni, mert jól jellemzi a magyarországi „kulturpolitikát”, illetve hogy a nemzeti kulturpolitikába nem simuló alkotók mire kell, hogy felkészüljenek⁵⁹: A németül megjelent cikkében a szerző így értékeli Pröhle Gergely államtitkár kezdő felszólalását a filmbemutató után:

„Rövid bevezető szöveg után – miszerint ez „fontos film” – egyetlen további szót sem veszteget a film tartalmára, helyette egyből áttér arra, hogy elsorolja a Fidesz-kormány rasszizmus elleni harcban szerzett érdemeit, és az Arsenal mozit egyszerűen a Fidesz propagandarendezvényévé változtassa át. Óriási! Természetesen arról sem mond le, hogy a rendezőről azt állítsa, „jó kapcsolatban” áll a korábban a roma témákért felelős Balog Zoltán miniszterrel. Jaj de szép. Ez inkább fenyegetésnek hangzik, és az ember csak azt tudja kérdezni magától: „Mi ez?” És egyszerre csak mélyen sajnálja Hajdú Esztert, aki ennél a kijelentésnél barátságosan mosolyogva és meglepetten tágra nyitja a szemét – hogyan is lehetne erre másként reagálni? Hajdú később elmondja: „Semmilyen személyes kapcsolatam nincs Balog Zoltánnal. Egyetlenegyszer találkoztunk, hogy interjút készítek vele.” Pröhle azzal a kijelentéssel zár, hogy „a ’romakérdés’ alkotja a kormány számára korunk legsürgetőbb szociális problémáját”, és ezzel érzékeny pontot talál el a közönségnél, amely ettől kezdve azt kérdi magától, hogy vajon az államtitkár egy másik filmet látott-e, és ha nem, akkor vajon a

---

58 Christian- Zsolt Varga, *Ungarische Diplomaten-Trolle: Ein protokollarisches Drama in drei Akten*, <http://blog.ostpol.de/2014/10/ungarische-diplomaten-trolle/>, 2014.

59 A cikk magyar fordítása:

http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/412888_nemet_portal_berlini_filmbemutato_magyar_i_resz
http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/413151_nemet_portal_berlini_filmbemutato_magyar_ii_resz

tárgyalóterem melyik oldalán azonosította a problémát: a fanatikus náci gyilkosoknál, vagy a roma áldozatoknál? Ez aztán nem semmi, Pröhle úr!”

Tehát a kormány képviselőjében érkező politikus pont azt a tartalmat közvetítette, ami ellen a film bemutatója óta küzdöttünk. Ez előtt is előfordult, hogy a közönségből egy-egy hang a romákban látta a probléma forrását, a sorozatgyilkosság eredőjét, de a nézők többsége, vagy mi, a filmkészítők a „félreértést” sietve tisztáztuk. Azonban, amikor a magyar kormány képviselőjében, Magyarország hivatalos álláspontját közvetítő államférfi beszél roma problémáról a film és a sorozatgyilkosság kapcsán, amely a nemzetiszocialista időkben használt zsidó probléma kifejezésre hajaz, sokkal súlyosabb és kellemetlenebb a helyzet, és kifejezetten izléstelen a film tekintetében. A problémát a neonácik jelentik, a szélsőjobboldali gondolkodás elterjedése a többségi társadalomban, és ennek a normalizálódása. Az is, hogy a politikus megragadta az alkalmat, és a kormány dicsőítésére használta a filmet, rosszul és kellemetlenül érintett. Mit lehetett ilyenkor tenni? Mi a producerrel ültünk a színpadon, és úgy döntöttünk, várunk, hogyan folytatódik a tragikomédia. A német közönség reakciójára érdemes volt várni, és mivel az egész vita érzékelhetővé teszi azt a kultúrpolitikai helyzetet, amiről az első fejezetben részletesebben írtam, ezért hosszabban idézem a szerző, Christian Varga Zsolt által rögzített és narrált jegyzőkönyvet:

„A következőkben kibontakozik a nyílt vita a pódiumvendégek és a közönség között. Két roma aktivista dicséri, „és a romák mai Európában fennálló helyzetének megértéséhez való jelentős hozzájárulásnak” minősíti a filmet. Azt mondják, a „roma probléma” kifejezés önmagában is diszkrimináló.

Phróle újra szót kér: *„Nem lennék olyan pesszimista, mint Önök mindannyian. A filmnek ugyanis az az egyik előnye, hogy bemutatja a roma társadalmon belüli sokszínűséget. Emlékeznek az egyik áldozat nőtestvérére – milyen nagy a különbség közte és az idős hölgy és sok más között.”*

A mondat azonnal bombaként robban. Morajlás söpör végig a közönségen. Egy asszony felháborodottan kérdezi: „Excuse me?” (Hogyan?) Dr. Pröhlének tulajdonképpen tudnia kell, hogy mennyire hihetetlenül tompán és rasszistán hat a berlini közönségre ez a mondat egy neonáci pert dokumentáló, éppen megnézett film alkalmából, amelyre Pröhle államtitkár a

kijelentésével egyértelműen hivatkozik. Egy fiatalabb, szőke roma szereplő állítólagos jobb műveltségét emeli ki egy sötét bőrű, idősebb hölgygel szemben, és itt véli felfedezni a remélt fordulat megoldását. ??? A náci gyilkosok perétől „a roma közösségen belüli diverzitásig”. A tettesek és áldozatok szerepének ez a megfordítása nem akármilyen teljesítmény. A roma aktivisták közbeavatkoznak, még mielőtt az államtitkár befejezhette előadását: „Mit ért ezen? Mi a különbség? Az egyik hölgy harminc évvel idősebb, az a különbség! Mire céloz?!”

*Dr. Pröhle Gergely államtitkár, Andrés Nader rasszizmus szakértő, Grit Lemke moderátor,
Hajdú Eszter, Mester Sándor producer*

A közönség soraiban nagy volt a felháborodás, mi pedig a színpadról továbbra is csak némán figyeltük a drámát. Pröhle Gergely nem értette, hogy mi a baj azzal, hogy a film lényegét arra hegyezi ki, hogy a szőke, világos bőrű fiatal roma nő mennyivel különb, mint az idős, sötét bőrű másik roma, és a rasszista sorozatgyilkosság okait ezzel hozza összefüggésbe. Próbálja kimenteni magát, és maga mellé állítani a közönséget, ezért így folytatja, rámutatva a mellette álló kolléganőjére:

„Ez ok a derűlátásra. Van például egy roma származású diplomatanőnk itt, a berlini nagykövetségen.”

(A közönség soraiból: És az Egyesült Államoknak van Condoleezza Rice-a!)

„Ismerem őt, és nagyon büszke vagyok rá, de miért kell mindig a legszebb virágainkat mutogatni?” – kérdezi egy roma aktivista.

„Azokat a virágokat kell megmutatni, hogy ne kelljen olyan pesszimistának lennünk” – mondja Pröhle. Hajdú Eszter rendező közbelép, és véget vet az ütésváltásnak. „Nem a romáknak kell bármit is megmutatniuk, ez nem feladatuk. A holokauszt nem a zsidókról szólt, hanem a többségről, a németekről, magyarokról és másokról, a többségi társadalmakról. A felelősség nem a kisebbségeket terheli.”

Nagy taps az Arsenal moziban.

Ekkor jelentkezik első ízben szóra az állítólagos tragikus hősnő, Horváth Erika, akit „Magyarország első roma diplomatájának” is szokták nevezni:

„Szóval most nem konzulként beszélek, hanem magyarországi romaként. (Egy aktivista: Remélem is.) Magyar romaként az egész film alatt nagyon rosszul éreztem magamat. (Roma aktivista: Én is.) Mit akarnak elérni ezzel a filmmel? A jövőben ez a film semmit nem hoz a magyar romáknak, csak növelni fogja a két oldal közötti nagy távolságot. Magyarország biztonságos ország. (Aktivista: Most már Koszovó, Montenegró és Szerbia is az, mégis meghalnak ott emberek!) Amit a film mutat, az csak az egyik oldal. A film árt Magyarország arculatának a világban. A nézők azt fogják gondolni, hogy Magyarországon minden nap történik ilyesmi.”

Oké, ez ütős volt. Egy magyar roma diplomatanő egyértelműen a film ellen beszél. ... De mire gondol Horváth Erika egyáltalán azzal a kérdéssel, hogy „**Mit akarnak elérni ezzel a filmmel?**” **Úgy teszi fel a kérdést, mintha az imént éppen egy sci-fit láttunk volna, és nem D O K U M E N T U M F I L M E T...**Előbb tehát a romák tehetnek mindenről, most meg a filmesek. Tehát a probléma, amelyről egyáltalán beszélni kell, nem más, mint az, hogy ezt a filmet egyáltalán elkészítették. Zseniális! És volt még valami: „**A film árt Magyarország arculatának a világban**”. Lélegzetelállító. Eddig a pillanatig kizárólag dr. Pröhle és Horváth Erika ártott Magyarország arculatának a világban. Mindenesetre a berlini közönség nem hisz a fülének.

Hajdú rendező válaszol: „Nem ezek a filmek rosszak Magyarországnak, hanem az, ami történt. Mi filmesek az ilyen filmeket nem az országunk ellen, hanem érte csináljuk. Hogy jobbá

tegyük.” Mester Sándor producer hozzáteszi: „Itt Berlinben mindenki tudja, hogy mi történt hatvan, hetven évvel ezelőtt, ezért itt szabadon tudunk beszélni, és ennek minden országban lehetségesnek kellene lenni. Ha egy országban gond van a rasszista diszkriminációval, akkor ezt először ki kell mondani és meg kell vitatni. Aztán lehet minden másról beszélni. Ha azonban ez nem lehetséges, akkor az már nem szabad világ, a kibeszélésre nem csupán Magyarországnak van szüksége, hanem minden országnak, mégpedig folyamatosan.” Ezzel a kitételrel egyébként Mester – mint később elmondta – még egy megrovást is kiérdemelt a rendezvény után dr. Pröhlétől. Dr. Pröhle a rendezvény után odament hozzá, és négy szemközt azt mondta neki: „Nem kellene olyasmit mondani, hogy Magyarországon nem lehet szabadon beszélni.” Mester azt válaszolta, hogy nem ezt mondta, csak azt akarta hangsúlyozni, hogy milyen csodás Berlin, és hogy itt milyen komoly erőfeszítéssel tesznek lehetővé szabad társadalmi vitákat, továbbá hogy úgy tűnik, ez meg is hozza a gyümölcsét. Mester azt kérde tőlem: „Ha egy államtitkár megmondja, mit ne mondjak, akkor még beszélhetek szabadon?”

Végül a nagykövet is megszólal, a vita végén, ezt is érdemes idézni a jegyzőkönyvből:

„A nagykövet üdítően őszinte felismeréssel kezdi a mondandóját:

„Csak egy pillanat a részemről, mert nem hiszem, hogy Önök élveznék, hogy mi egész idő alatt közbeavatkozunk, és el akarjuk juttatni Önökhöz az üzenetünket.”

(A közönségből: „Így van!”)

.A feszültség fokozódik. Ő lakonikusan annyit mond:

„Először is. Azért vagyunk itt, mert a filmet akarjuk látni.”

Vagy úgy. Értsd: mint egészen hátköznapi diplomaták. Akik egyszerűen „csak” a filmet akarják látni. Minden teljesen értelmetlen. Na de akkor miért engedte a nagykövet a propagandát? Akkor miért tárgyaltak oda-vissza és miért erőltették a Pröhle–Horváth párost? A nagykövet miért hagyta kivenni a kezéből a jogart, és miért engedte át egy aktív kormánypolitikusnak az előnyt? És akkor most miért beszél egyáltalán? Azért eléggé érdekes stratégia, amely itt napvilágra kerül. Először felborítani a rendezvényt, majd ezt követően, miután sikeresen eljuttatták a saját üzenetüket, belátóan reflektálni rá. Milyen praktikus.

„Másodszor: Jó film volt. Oké?”

Oké! Oké! Lám csak. Utolsó esély.

Harmadszor: „Nekünk is megvan a véleményünk erről a filmről, és a film üzenetéről....Ez probléma, és nagyon jó, hogy ilyen filmet látunk, nagyon üdvözlöm, hogy ez a film egyáltalán létezik, és nagyon örülök, hogy meghívtak minket és meg tudtuk értetni magunkat.” Erről az jut szembe: állítólag vannak emberek, akik hívatlanul belopóznak partikra, és aztán a végén, amikor mindent felettek és megittak, megköszönik a házigazdának a meghívást. Grit Lemke vitavezető már rég félbe akarja szakítani a „csak egy pillanat” nagykövetet, a közönség hangosan sóhajtozik, valaki azt kiáltja: „Elég volt!”

„És azt gondolom magyarként – nem csak nagykövetként –, hogy ez az én országom. De annak csak egy része. Egy olyan része, amelyik nem tetszik nekem. És harcolok ellene! És kérem, fogadják ezt el. Gratulálok ehhez a filmhez, gratulálok a vitához, köszönetet mondok minden résztvevőnek és a közönségnek. Azt gondolom, valami fontosat tesznek, mindnyájunkért – egész Európáért.”

Gratulálok a rendezvény politikai célú instrumentalizálásához, gratulálok a vita kéretlen bekebelezéséhez, és köszönet a politika és a kultúra közötti egészséges, demokratikus távolság tiszteletteljes megtartásáért. Azt gondolom, hogy Önök mindannyian valami fontosat tesznek, amikor egyre tovább rombolják Magyarország tekintélyét – egész Európában.”

A szerző ezzel az ironikus megjegyzéssel zárta az eseményről készített jegyzőkönyvszerű írását, én meg megerősödtem abba a hitemben, hogy helyesen teszi a filmkészítő, ha küzd az ellen, hogy filmjét politikai célokra használják.

6. fejezet: A média visszhang

Azt gondolnánk, hogy az ügy nagy közérdeklődésre tartott számot, hiszen az elmúlt évtizedek legjelentősebb pereként emlegették. Az első tárgyalási napon még sokan jelentek meg a média képviselőiben, és az érdeklődő közönség is jelen volt. Azonban nagyon hamar elkezdtek megüresedni a nézőtér a sorok, és néhány tárgyalási nap után gyakorlatilag eltűnt a közönség. A tárgyalási napok többségében egyedül ültem az operatőrrel a nézőtér, ezért is tartottam személyes felelősségemnek, hogy egyedülként mindent dokumentáljunk, ami a tárgyalásokon történik.

6.1 Média figyelem és média hazugságok a gyilkosságsorozat/ per kapcsán

Egy három évig tartó tárgyalássorozat a napi sajtó által nem feldolgozható esemény, nem is elvárás a napi dokumentálás a médiumok részéről. Viszont, ahogyan a médiumok foglalkoztak az ügygel, legtöbbször szégyenteljes volt. Sokszor magát az áldozati közösséget, a romákat okolta a sajtó, náci terminológiát használva „cigánybűnözést”⁶⁰ emlegettek. Egyébként a gyilkosságsorozat elkövetői a tévében látott gyűlöletkeltő tudósítások alapján választották ki a megtámadott helyszínek egy részét. A romákat a média vagy bűnözőkként, vagy magatehetetlen áldozatokként mutatja be, esetleg muzsikáló, kiszolgáló szórakoztatókként. Ezek a szerepek távol esnek a valóságtól. Miért nincsenek roma ügyvédek, orvosok, tanárok megszólalóként, szakértőként a híradóban? Ha kis erőfeszítést tennének a sajtómunkások, megtalálnák őket könnyen. Egy olyan társadalomban, ahol a cigányellenesség normává vált, nem meglepő, hogy még e rasszista sorozatgyilkosság kapcsán sem mutatott a közvélemény együttérzést a roma áldozatokkal. Az, hogy egy ország újságírói, a médiumok hogyan beszélnek egy-egy témáról, alapvetően hat a társadalomra. A romák elleni sorozatgyilkosság kapcsán a médiát súlyos felelősség terheli. Komoly és felelőtlen csúsztatások és valótlan információk jelentek meg az

---

60 Bársony János 2013. május 30-án, a HVG - ben megjelent cikkében a következőket írja: „A „cigánybűnözés” terminológia a XIX-XX. századi fajelmélet terjedésével alakult ki Alfred Dillmann munkássága nyomán. (1905, Zigeunerbuch). Azzal a rasszista fajelmélettel, amely alsóbb és felsőbbrendűekre osztotta a népeket. Ez vezetett a hitlerista, totális náci állam rendelkezéseire, a nürnbergi faji törvények végrehajtó rendelkezései a zsidókhoz és a feketékhez hasonlóan a cigányokat is másodrangú - „fajidegen”- csoportnak minősítették.”

ügy kapcsán a médiában, amelyek hozzájárultak az áldozatok iránti gyűlölet fokozásához, a közönyösséghez és a roma közösség további diszkriminálásához, valamint az állampolgárok félrevezetéséhez. Gyakran előfordul, hogy megjelenik egy, a roma közösségre vagy egyes tagjaira negatív hír a médiában, aztán bebizonyosodik, hogy nem igaz a vád, de ez már nem terjed el a médiában, csak a megelőző, negatív, nem valós, tehát rasszista állítás. A romák elleni sorozatgyilkosság ügyéről több valótlan állítás jelent meg a médiában. Érdeemes végigtekintetni az ügy kapcsán a médiában megjelent hazugságokon és csúsztatásokon:

- **Valótlan állítás a másodrendű vádlott motivációjáról**

A magyar sajtóban elterjedt a hír, hogy a másodrendű vádlott cigányellenességében közrejátszott egy vele sok évvel korábban megtörtént incidens, egy konfliktus, amikor egy roma férfi őt megkéselte. A késelések konfliktus valóban megtörtént, azonban a romák elleni sorozatgyilkosság másodrendű vádlottja volt akkor is a támadó és a sérülést a saját késével szerezte. Ő támadott azzal a késsel, amivel aztán tényleg sérüléseket okozott neki a sértett, saját védekezése, önvédelem közben. Volt egy büntető eljárás is az ügyben, amely során megállapították, hogy a másodrendű vádlott volt a támadó, a roma sértett a védekezés közben megszerezte a kést és tényleg okozott sérülést, de ez önvédelem volt. Egyébként ez a rasszista jellegű csúsztatás a vádiratba is bekerült, azaz, az ügyészség is súlyos hibát követett el, amikor a vádiratban azt írta, hogy a másodrendű vádlottat az őt ért, romáktól elszenvedett támadás és sérelem is motiválta az elkövetésre. (strukturális rasszizmus)

- **A hatóságok a roma közösség tagjait vádolták sokáig a sorozatgyilkosság elkövetésével, ezt a média is átvette**

A hatóságok azt állították, hogy nem rasszista gyilkosságsorozatról volt szó, hanem uzsorakamat miatti leszámolásról, romák közötti belháborúról. A média rögtön magáévá tette ezt az álláspontot. Három fiatal roma férfi került előzetesbe, rács mögé, és több, mint egy évet

töltöttek börtönben a gyilkosságsorozat kapcsán. Ráadásul, amikor már egyértelműen tudott volt, hogy nem ők voltak az elkövetők, még akkor is bent tartották őket.⁶¹

- **Összemosása és párhuzamba állítása a romák elleni sorozatgyilkosságnak más bűncselekményekkel**

Összemosták és párhuzamba állították a romák elleni sorozatgyilkosságot az Olaszliszván történt bűncselekménnyel, amikor egy roma férfi hirtelen indulatból agyonvert egy többségi férfit. Dr. Csonka Árpád⁶² ügyvéd szerint egy primitív, indulat vezérelte cselekményt nem lehet egy tudatos, előre megszervezett, rasszista sorozatgyilkossággal összehasonítani, a kettőnek semmi köze egymáshoz.

- **Galgagyörkről hazug tudósítások**

Galgagyörk a sorozatgyilkosság egyik támadásának helyszíne volt. Bejárta a médiát a hír, hogy egy nem cigány ember segítséget kért a gárdától a cigány szomszédja ellen, mert azt állította, neki menekülnie kell, ki kell őt menekíteni a cigány szomszédja terrorjából. Ezt az információt hamar felkapta a média, és közvetítették a gárda „mentő akcióját”. A bírósági tárgyalás során, a tanúk meghallgatása kapcsán kiderült, hogy ebből semmi nem volt igaz. Annyi történt, hogy a szomszéd cigány család egyik férfi tagja szerelmi viszonyba bonyolódott a nem cigány családból a feleséggel, hosszú ideig voltak egymás szeretői, lebuktak, és ebből balhé lett. Féltékenységi ügy volt. Ez viszont már nem jelent meg a médiában, nem volt hírértéke. Annak a valótlan információnak volt csak hírértéke, hogy „a gárdának menteni kell a magyar embert”. Ez a valótlan hír volt az, ami felkeltette a sorozatgyilkosok figyelmét Galgagyörkkel kapcsolatban, és tette a sorozatgyilkosok egyik célpontjává a galgagyörki romákat. Itt teljesen közvetlenül érhető tetten a média felelőssége.

---

61 Interjú dr. Magyar Elemérrel, aki a három, ártatlanul fogvatartott roma fiatalember jogi képviselője volt az ügyben. Az interjút Hajdú Eszter 2014-ben készítette, Egerben.

62 dr. Csonka Árpád a tárgyalássorozat alatt az áldozatok többségét képviselő ügyvéd.

6.2 A film médiavisszhangja Magyarországon

A sajtó nagy része egyöntetű lelkesedéssel fogadta a filmet a magyarországi bemutató után, ez valószínűleg a már a magyarországi bemutatót megelőző nemzetközi sikereknek, díjaknak, és az ennek következtében kialakult várakozásnak is volt köszönhető. Furcsa módon a szélsőjobboldali sajtó nem támadta a filmet és minket, a készítőit sem. A jobboldali sajtó pedig hallgatott a filmről. Hogy az elhallgatásnak mi lehet az oka? Csak találgatni lehetne, azt meg nem szeretném.

Azonban a legolvasottabb portálokon jelentek meg a méltató kritikák, például Kovács Bálint az Origo.hu-n a következőket írta:

”Az Ítélet Magyarországon című dokumentumfilm egyetlen tárgyalóterem falain belül játszódik több, mint másfél órán keresztül, mégis izgalmasabb, mint egy amerikai akcióthriller, és megrázóbb, mint egy európai művészfilm. A 2008-2009-es, cigányok elleni, öt felnőt és egy kisgyerek halálát okozó támadássorozat vádlottjai ellen folytatott büntető pert kíséri végig Hajdú Eszter kamerája. Témája csak látszólag a puszta per - rajta keresztül az ország egyik legégetőbb társadalmi problémájáról beszél. És erről Hajdú Eszter filmje többet mond el, mint előtte bármely alkotás.”⁶³

Egyébként a film bemutatója után a sajtó részéről komoly önkritikai hangok is megjelentek. „Ha így tudósítunk a romákról, ha folyamatosan vádoljuk őket, akkor mi is hozzájárulunk ahhoz, hogy egyesek felhergelve, felhatalmazva érezzék magukat a gyilkolásra.” Ilyen szempontból egyfajta áttörést hozott a film. Többen amellet kampányoltak, hogy a filmet minél több embernek meg kell néznie Magyarországon, mert ebben élünk. Kerékgyártó Yvonne a kulon.hu-n így méltatja a filmet:

„Ezt a filmet nézni olyan érzés, amit a mesében érezhet a királyfi, amikor megharcol a hétfejű sárkánnyal, majd hősieesen legyőzi. Az Ítélet Magyarországon drámaian leszámol az összes

---

63 Kovács Bálint, Ilyen országban élünk, origo.hu, 2014. 05. 21.,

<http://www.origo.hu/filmklub/blog/kritika/20140520-ilyen-orzagban-elunk-itelet-magyarorszagon-kritika-hajdu-eszter-romagyilkosságok.html>

tabuval, amit a rasszizmussal kapcsolatban kerülgetünk...A dokumentumfilm elhanyagolt műfaj, általában téves elképzelések élnek róla a televíziós ismeretterjesztők nyomán. A helyzet azonban az, hogy Magyarországon születnek olyan filmek, amik tartalmi, szakmai szinten is elsöpörnek komoly fikciós alkotásokat. Ilyen az *Ítélet Magyarországon*. Hajdú Eszter filmje nem úgy kötelező néznivaló, mint mondjuk egy *Drive* vagy egy a *Batman-trilógia*, amire legyinthetünk, hogy “köszönöm, ez nem az én stílusom”. Ez a film úgy kötelező, mint megtanulni olvasni.”⁶⁴

A kritikák közül különösen örültem annak, amikor Izsó Zita a prae.hu-n Almási Tamás Meddő című filmjével hozta párhuzamba az *Ítélet Magyarországon*-t:

„A film különleges ereje talán éppen abban rejlik, hogy a rendező emberfeletti kitartással és pontossággal követte a legapróbb rezdüléseket, reakciókat, rejtett kézmozdulatokat, arckifejezéseket, majd mindezeket mesteri arányérzékkel megszerkesztve leheletfinoman, egyáltalán nem tolakodó módon érzékeltette, hogy mi is zajlik a résztvevők fejében a tárgyilagos eljárás kereteinek szigorú rendje mögött, egyértelművé téve ezáltal, mi ennek az eljárásnak az elkövetők megbüntetésén túli tétje, és mi az, amiről ezenkívül szó van. Az objektivitást a lehető legteljesebb mértékig érvényesítő tárgyalótermi eseményeket szubjektív fogalmazás- és megközelítésmóddal közvetítő módszer rokonítható a legrégebb magyar dokumentumfilmek hagyományokkal, többek között Almási Tamás Meddő című munkájával, amelyben szintén fontos a játékfilmes, ám egyáltalán nem hatásvadász érzelmi hatások közvetítése. A Meddő szintén túlmutat a benne megjelenített egyéni sorsok tragédiáján, és félelmetes láttelepet mutat a társadalomról... Hajdú Eszter filmjének jelentősége tehát abban rejlik, hogy meg tudta mutatni a konkrét ügy kapcsán zajló eljárás mögött húzódó, ki nem mondott kérdéseket, ilyen módon a Magyarországról, legalábbis a magyar társadalom egy részéről alkotott ítélet meghozatalában játszik közre, aminek kapcsán nekünk is fel kell ismernünk a felelősségünket.”

Bölcs István a 168 óra hasábjain felismerte a film főszereplőjének, a bírónak a jellemfejlődését:

---

64 Kerékgyártó Yvonne, *Ítélet Magyarországon – Az igazságszolgáltatás valódi arca*, kulton.hu, 2014. 06. 30., <http://kulton.hu/blog/2014/06/30/itelet-magyarorszagon-az-igazsagszolgalattas-valodi-arca/>

„Tragikus ítélet ez, és nemcsak a tettesek, hanem Magyarország állapota felett is. Ennyi gyilkos indulat a tettben, ennyi szakszerűtlenség a nyomozásban, ennyi hazudozó tanú, ennyi otrombaság az úgynevezett „emberi kapcsolatokban”. Magát a bírát is kénytelenek vagyunk amoda sorolni, mígnem a záróképben meglátjuk az ő magányát és roppant felelősségét is. Keserű, elgondolkodtató film.”⁶⁵

Böjte József filmrendező, a klubhalo.hu-n így ír a filmről:

„Ítélet Magyarországon a dokumentumfilm címe, és a konkrét ítéleten túl, ítélet ez a film hazánkról is! Döbbenetes és példa nélküli, amit a stáb végig csinált. Kétezer óra anyagból készült a két órás film, ami látélet a rendőrségről, bíróságról, ügyvédekről és ügyészekről, a vádlottakról és a vádlókról és az ártatlan áldozatokról, családjaikról. Rengeteg titok bújjik meg ebben a fantasztikus moziban. Én filmesként is azt mondom reveláció a magyar filmtörténetben.”⁶⁶

Sokan mondták, írták, hogy milyen fontos, hogy a film minél több magyarhoz eljusson, előítéleteken változtasson, és mindenki felismerje saját felelősségét. Ezt mi, a stáb is így gondoltuk, ezért is fektettünk nagyon nagy hangsúlyt a következő fejezetben részletezett, nem hagyományos terjesztési formára, az ún. outreach tevékenységre.

---

65 Bölcs István: Ítélet Magyarországon, 168ora.hu, 2014. 06. 24. <http://www.168ora.hu/arte/film-ajanlo-romagyilkosságok-rasszizmus-faszizmus-dokumentumfilm-hajdu-eszter-128071.html>

66 Böjte József, klubhalo.hu, 2014. 05. 19.

7. fejezet: A film további sorsa, az ún. outreach

*"Injustice anywhere is a threat to justice everywhere."⁶⁷,
„Igazágtalanság bárhol, veszély az igazságra mindenhol”*

Marthin Luther King

A film bemutatója után érkező reakciók egyértelművé tették, hogy az olyan hagyományos disztribúciós csatornákon kívül, mint a televízió, mozi, szükség és lehetőség lesz alternatív, célzott közönségekre fókuszáló ún. outreach vetítésekre. Az outreach során az Ítélet Magyarországon-t olyan célzott közönségnek vetítjük, vetítik, beszélgetésekkel, vitákkal, konferenciákkal egybekötve, amely eseményeknek a célja a film segítségével előidézett pozitív társadalmi változás. Nagyon sok pozitív visszajelzést kaptunk és kapunk továbbra is romáktól és nem romáktól egyaránt, igazságügyben dolgozók, rendőrök, roma és civil szervezetek egymás után jelentkeztek, hogy szeretnének beszélgetéssel, rendezvénnyel egybekötött vetítéseket tartani, és talán a legaktívabban reagáló közösség a tanárok közössége volt. Nagyon sokan mondták és írták, hogy hiánypótló a film, és nagyon jó eszköz lesz a munkájuk során. Felismerték, hogy erről a témáról muszáj beszélni, ezt muszáj feldolgozni, ez mindenki közös érdeke. A filmmel emléket szerettem volna állítani az áldozatoknak, a többséget gondolkodásra ösztönözni arról, hogy, mi a mi felelősségünk, mi az egyén felelőssége a hétköznapi rasszizmus tekintetében.

A Britdoc Alapítvány által készített kézikönyv tanulsága szerint négyféle hatást, eredményt lehet elérni az outreach tevékenység során.⁶⁸

---

67 <http://www.brainyquote.com/quotes/quotes/m/martinluth122559.html>, Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

68 <http://impactguide.org/>

1. A gondolkodás, beidegződések változtatása

Megváltoztatni egy bizonyos kérdésben jellemző közvéleményt, a megértés és tudatosítás során.

2. Viselkedés megváltoztatása

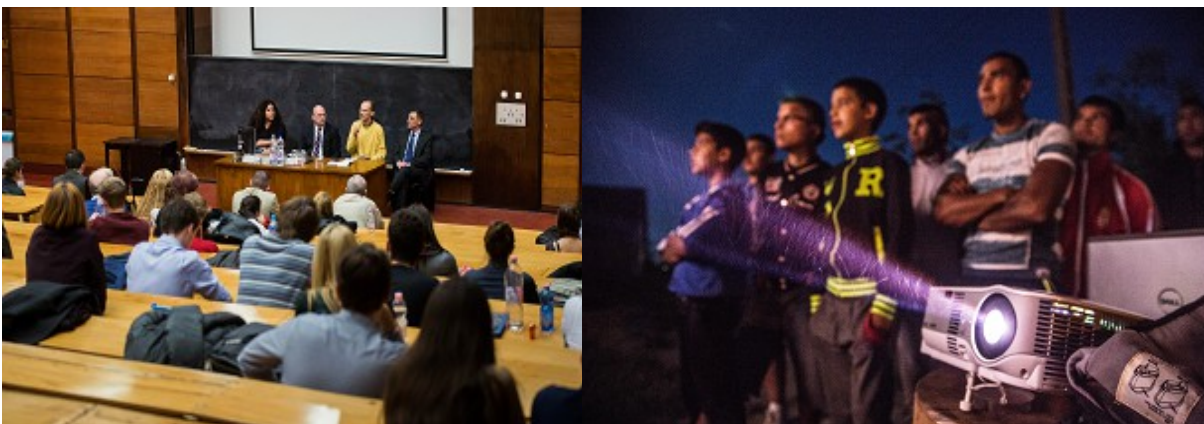
Nem csak a gondolkodást, de az emberek viselkedését is megváltoztatja ez a hatásmechanizmus.

3. Közösségek formálása

Olyan azonosulási pontot, közös célt vagy közös élményt fogalmaz meg, amely köré közösséget lehet építeni.

4. Struktúrák megváltoztatása

Felülről lefele történő társadalmi változás, amely során politikusok vagy gazdasági döntéshozók olyan törvényeket, jogszabályokat hoznak, amely következtében a társadalomban a kívánt, pozitív változás következik be.

Az Ítélet Magyarországon „outreach” vetítése az ELTE Jogi tanszékén és közösségi vetítés Kelet-Magyarországon

Az Ítélet Magyarországon outreach vetítései során mind a négy hatás elérésére törekedtünk, azonban mivel a film nem dolgozik direkt társadalmi üzenetekkel, komolyabb kidolgozást igényelt a stratégia. Szakértőket vontunk be, tájékoztató anyagokat szerkesztettünk, oktatási csomagot és licenst fejlesztettünk, célzott helyszínekre vittük el a filmet, amely során beszélgetéseket, vitákat szerveztünk. Több tucat szakember bevonásával történt ez a munka, és sokkal komplexebb és többrétűbb átgondolást igényelt, mint például egy korábbi munkám, a „A rasszizmus szívás”⁶⁹ vírus-marketing filmek esetében, amelyeket 2011-ben készítettük.

A Rasszizmus szívás kisfilmek egészen különböző rendezői koncepcióval készültek, mint a „direct cinema” jellegű Ítélet Magyarországon, és ez nem csak abban nyilvánult meg, hogy az egyik dokumentumfilm, míg a másik fikciós kisfilm sorozat, hanem a rendezői szándék tekintetében is. Az Ítélet Magyarországon esetében a legcsekélyebb rendezői beavatkozás is elképzelhetetlen lett volna a dokumentálandó esemény folyamába, és a nézőre hagytuk, hogy eldöntse, mit mond neki a film. Ellenben a rasszizmus szívás kisfilmek esetében előre megfogalmazott társadalmi célú üzenet mentén mi, a filmkészítők alakítottuk ki a történetet és fogalmaztuk meg a mondanivalót. A Rasszizmus szívás sorozat társadalmi célú propaganda, amelynek van egy üzenete, amit el akarunk juttatni a társadalom tagjaihoz, és ennek rendeltük alá a történetet, a dialógusokat és a szereplők jellemrajzát. A fő cél az volt, hogy a film hasson, azaz az üzenetünk eljusson a közönséghez és változtasson a gondolkodásán, cselekedetein. Nem elgondolkodtatni, nem kérdezni, hanem „megmondani” akarnak e kisfilmek, fel akarják hívni a figyelmet, és pontosan „leírni”, hogy mi a probléma és mi a megoldás rá.

A rasszizmus szívás négy rövid, 2-4 perces vírus marketing filmből álló sorozat, amely a romák elleni diszkriminációról szól, rendhagyó üzenettel. Tisztában voltam, voltunk a stábbal, azzal, hogy ebből a kampányból nagy „balhé” lesz, és sokaknak nagyon nem fog tetszeni, hiszen olyan dolgot állítunk, ami nem simul bele semmilyen szempontból sem a megszokott, általános narratívába. Ezekben a filmekben a romákat nem a megszokott szerepeikben látjuk, azaz sem nem vádlottak, sem nem magatehetetlen áldozatok, sőt, még csak nem is tehetséges muzsikusok. A négy kis történet alapfelvetése alapvetően eltért egyaránt a cigányozók és a cigányozás ellen fellépők romákról kialakított kliséitől. A videók üzenete lényegesen eltér az antirasszista társadalmi célú hirdetésekben megszokott „légy megértő, empatikus, toleráld a

---

69 A villamosmegállóban: <https://www.youtube.com/watch?v=SWwvE5DsJlc>,

Lakáskiadás: <https://www.youtube.com/watch?v=XMjVDz3LEM4>,

A fodrászatban: <https://www.youtube.com/watch?v=7nUFulGag5I>

A bárban: <https://www.youtube.com/watch?v=OJE6PGzoZLA>

romákat, tiszteld az emberi jogokat” üzenettől is. Újat akartunk mondani, radikálisabbat, provokatívabbat, azt, hogy a romák társadalmi súllyal, jogokkal rendelkező emberek, akikkel ha nem viselkedsz korrekten, akkor pórul jársz. A kisfilmek azt állítják, hogy a többségnek is van veszteni valója, ha inkorrekt, diszkriminatívan viselkedik a romákkal szemben. A filmek alapszituációja a következő: egy roma és egy többségi fehér ember kerül egymással konfliktusba, és ebből a konfliktusból a fehér többségi ember jön ki vesztesként, a roma pedig győztesként, morálisan és minden más szempontból is. A film rámutat, hogy gyakran a fehér többség „bűnözik”, amiért felelősségre is lehet vonni. Ráadásul a filmekben a roma szereplő azért is győzedelmeskedik, mert a fehér szereplőnek gyakran van „vaj a füle mögött”. A kisfilmek állandó visszatérő eleme, hogy a történet időről időre megáll, a kép megmerevedik, és a roma főszereplőnk gondolatait elmondja nekünk a kamerába nézve szellemes és szabad szájú stílusban, majd folytatódik a történet. A filmszereplők mind kissé eltúlzott gesztusokkal, erős mimikával nyilvánulnak meg, főszereplőink karaktere egyszerre komoly és humoros. A videók végén a felirat egyértelműen közli a tanulságot. „Ha rasszista vagy, rosszul jársz!”, azaz A rasszizmus szívás! A kisfilmek végén megjelenik egy árpádsávos mezben lévő turulmadár, amely egy aktuálpolitikai „kiszólás”, mivel az árpádsáv és a turulmadár Magyarországon egyértelműen a szélsőjobbhoz köthető szimbólum. A madár falnak repül, majd elájul, ekkor jelenik meg a felirat; A rasszizmus szívás!

A rasszizmus szívás vírus-marketing filmek záró képe, a falnak repülő és „elájult” turulmadár

A rasszizmus szivás vírus-marketing filmeknél a forgatókönyv fejlesztés roma újságírók bevonásával történt, a dialógusok megírásához konzulensként civil roma kollégáink (újságírók, média szakemberek) munkáját is igénybe vettük. Nagyon fontos eleme volt a koncepciónak, hogy romák részt vegyenek a kisfilmek gyártásában, hiszen meggyőződésem, hogy ez egy olyan szükséges kontroll, amit minden nem roma filmkészítőnek igénybe érdemes venni, ha megfelelően érzékenyen akar szólni egy romákat érintő témáról. Az érintett csoport tagjainak tanácsát kikérni nem csak morális szempontból lényeges, hanem a leghitelesebb perspektívát is az érintettek segítségével lehet megtalálni, és ez természetesen nem csak romákat érintő projektekre igaz, hanem bármilyen más kisebbséget, szubkultúrát érintő projekt esetében.

Jelenetek a Rasszizmus szivás című vírus-marketing filmekből

Jól jellemzi a magyarországi téma-érzékenységet, hogy ahogy felkerült az internetre a négy kis film, pár napon belül félmillió letöltést produkált, több ezer komment és email érkezett, és különböző médiumok felhívásokat tettek közzé, amelyben versenyt hirdettek a filmek „átvágására”, alternatív változatok létrehozására, illetve kritikák írására is pályázatokat írtak ki. Méltató kritikák is voltak, de közben egymás után jöttek a gyalázkodó, fenyegető emailek, levelek. A stáb nagyon megijedt, többen azonnal kérték, hogy nevüket vegyük le a stáblistáról, és a sajtónak se áruljuk el, hogy ők dolgoztak a filmekben.

A „Rasszizmus szívás” kampányban egyértelmű volt, hogy elég feltöltenünk a netre a kisfilm sorozatot, és máris hatalmas „zaj” lesz körülötte és milliókat elér. Az Ítélet Magyarországon, amely egy minden kommentár és interjú mentes majdnem két órás dokumentumfilm, már egészen más volt a helyzet. Itt komoly végiggondolás, előkészítő munka kellett a film elkészítése után, hogy elérje „társadalmi hatását”, hiszen a társadalmi változás előidézése itt nem volt a rendezői koncepció része. Az Ítélet Magyarországon esetében a film bemutatója után, a film készítésétől teljesen függetlenül kezdődött az a munka, amikor meghatároztuk a szakértői csapattal együtt, hogy melyik az a négy jelentős célcsoport, akit el akarunk érni a film „outreach”- e során, és nem volt előre megfogalmazott üzenetünk.

Az első csoport az **oktatás szereplői** voltak, tanárok és diákok. Nagyon fontosnak tartom, hogy az iskolákban legyen szó a témáról, hiszen jártunk több olyan oktatási intézményben a vetítések során, ahol a diákok még nem is hallottak arról, hogy megtörtént ez a rasszista sorozatgyilkosság Magyarországon, és volt, ahol azt gondolták, hogy színészek játszották el a történetet. Egyetemi vetítések során előfordult többször is, hogy az egyetemisták a romákat koldusokkal azonosították, és megdöbbenek a beszélgetés végén, amikor kiderült, hogy a film utáni beszélgetésen részt vevő ügyvéd roma. Hosszú beszélgetés kezdődött ezután a roma értelmiségről, amelynek tagjai között nemzetközileg elismert szakemberek, tudósok, politikusok és diplomaták is vannak. A jogi egyetemen „Miért rasszisták a jogász hallgatók?” címmel konferenciát is szerveztek a film vetítése kapcsán. Egyetemek, középiskolák oktatási licencet igényelhetnek a film felhasználására.

A második nagyon fontos célcsoport a szakmai, azaz **professzionális közönség** volt. Rendőrök, igazságszolgáltatásban dolgozók, szociális munkások, civil szervezetek alkalmazottai. A rendőrszakmán belül meglepően sokan voltak, akik a vádlotti körhöz hasonló érveléssel szidalmazták a romákat, de bíróságon is volt hasonló élményem. Az egyik vidéki bíróság büntetőjogi kollégiumának vezetője a következő mondattal zárta le a filmvetítés utáni beszélgetést: „A film tanulsága az, ha a cigányok nem szeretnek bíróságra járni, nem kéne bűncselekményt elkövetniük.” Egy másik vetítésen egy bíró amellet érvelt, hogy nem baj, ha szabálytalanságok történnek egy eljárás során, az természetes, csak az a baj, ha azt valaki dokumentálja, azaz kiderül. Ezek a megjegyzések természetesen csak megerősítettek abban, hogy mennyire fontos a film outreach-ének a folytatása.

A harmadik célcsoportot a **roma közösségek** és **roma szervezetek** alkották. Mindig értetlenül álltam azelőtt, hogy a zsidók miatt szeretnek Holokauszt filmeket nézni, de amikor először néztem végig az Ítélet Magyarországon-t egy vidéki roma közösséggel, megértettem. Először düh és elkeseredettség, kétségbeesés vett erőt a roma közönségen, de a filmvetítés utáni beszélgetés identitásukban megerősítette, a külvilágra éberebbé tette a közösséget. Ezekre a vetítésekre, ha lehetőség van, eljön velünk egy roma aktivista, jogvédő vagy roma ügyvéd, aki gyakorlati tanácsokkal is tud szolgálni, hogy hova lehet fordulni, ha diszkrimináció, gyűlölet-bűncselekmény vagy bármilyen jogsértés ér valakit. A traumatizált roma közösségek számára, ahol a félelem máig erősen jelen van, a kibeszélés, a témáról való beszélgetés hozzájárulhat a jobb közérzethez. Volt kellemetlen helyzet is, amikor a helyi polgármester eljött a vetítésre, és a beszélgetés során kioktatta a roma közönséget. „Látják emberek, jól kell viselkedni, ha nem akarják maguk is ugyanígy végezni!”- hangzott el a településvezetői intelem az egyik gyilkosság helyszínén, elsősorban romáknak rendezett vetítésen. Az sem ritka, hogy a nézők relativizálni kezdik a történetet, és az áldozati csoportot kezdik okolni, felelőssé tenni. A „cigány bűnözésről” kezdenek beszélni, az elkövetőkkel azonos érveket hoznak a romák ellen. Rasszista kijelentéseket tesznek és azt hangoztatják, hogy ez nem vélemény, nem rasszizmus, hanem ezek tények, ők ezt tapasztalták. Vannak kifejezések, történetek, amelyek visszatérő elemek a gyűlölet kifejezésében: „romák, akik ellopják az öreg nénik tyúkját” vagy „ezek lopnak”, vagy „én vidékről jöttem, és megtapasztaltam, hogy...”, „sajnos a romák nem tudnak beilleszkedni”, stb. Ezekre a reakciókra fel kell készülni és megfelelő választ adni. Sokat segíthet, ha a vetítés utáni beszélgetéseken jelen vannak az ügy/téma és a film szakértői, például Dr. Csonka Árpád ügyvéd, illetve Setét Jenő roma aktivista, jogvédő.

Dr. Csonka Árpád, több áldozatot képviselő ügyvédet arra kértem, foglalja össze tapasztalatait⁷⁰:

„Számomra egyáltalán nem meglepő, amikor esetenként értetlen, rasszista reakció érkezik a közönség részéről. Már a nyomozati szakaszban is figyelemmel követtem azt, hogy milyen fórum bejegyzések születnek ebben a témakörben, és hát ebben az országban élek, és a magyar igazságügyben dolgozom. Gyakran inkább az a meglepő, hogy milyen kultúrköntösben, és nem azonnal, nyíltan érkeznek a rasszista megjegyzések. Előfordul a relativizálás, hamis

---

70 Csonka Árpáddal az interjút Hajdú Eszter készítette, 2015. decemberben.

párhuzamok keresése. A médiában szokássá vált, párhuzamba állítottak olyan eseményeket, ahol elkövetők voltak cigányok és a sértettek nem cigányok, és nem létező, hazug párhuzamokra próbáltak hivatkozni. Összemoszták és párhuzamba állították a romák elleni sorozatgyilkosságot az Olaszliszván történt bűncselekménnyel, amikor egy roma férfi hirtelen indulatból agyonvert egy nem roma tanárt. Egy primitív, indulat vezérelte cselekményt nem lehet egy tudatos, előre megszervezett, rasszista sorozatgyilkossággal összehasonítani, a kettőnek semmi köze egymáshoz. A közönségben szoktak olyanok is ülni, akik morálisan egyetértenek a rasszista gyilkosságsorozat ideológiájával, csak a gyakorlati megvalósítás szintjén elítélik azt. Az, hogy nem bűnöző cigányok kerültek célkeresztbe, a morális igazolást csorbítja számukra. De az átlag többségi társadalomhoz tartozó ember úgy gondolja, és abban egyetért az elkövetőkkel, hogy tenni kell valamit a cigányokkal, mert azok nem akarnak dolgozni, a romák a többségi társadalom testén élősködő paraziták. Az egyik egyetemi vetítésen volt egy Nyíregyházáról származó történészhallgató, aki elmondta a saját véleményét; hogy a cigányok nem akarnak dolgozni, lopnak, csalnak, hazudnak, és a rendőrség, a hatóság nem úgy lép fel ellenük, mint ahogy ő, magyar állampolgár elvárná. Én elkezdtem őt kérdezni, és sikerült a megfelelő logika mentén eljutni oda, hogy ő jutott el eredeti állításával ellentétes megállapításra. A kérdéseimre adott válaszok mentén állapította meg, hogy nem igaz, hogy csak a romákkal szemben nem lépnek fel a kisebb tárgyi súlyú szabálysértés ügyében a hatóság tagjai, hanem ez ugyanígy igaz a nem cigány szabálysértők esetében is. Tehát ez a hatékonytalanság mindenkivel szemben egyformán jellemző a hatóság részéről. El lehetett juttatni a hallgatót logikai módon ide, mert intelligens emberről volt szó. Gyakori, hogy a hallgatók „cigánybűnözést” emlegetnek. Erre muszáj reagálni. Nincs olyan, hogy „cigánybűnözés”. Ez egy szélsőjobboldal által létrehozott fogalom, ami azt állítja, hogy vannak olyan bűncselekmények, amelyeket tipikusan cigányok követnek el. De ez nem igaz, nincsenek ilyen bűncselekmények, ez egy hazug kategorizálás. Mindig elmondom a diákoknak, hogy én úgy gondolom, ilyen nincs, de ha ők azt gondolják, hogy van ilyen, mondják már meg, hogy melyek azok a bűncselekmények, amelyeket csak cigányok követnek el? Ha valaki elkövet olyat, és nem cigány, akkor az cigánnyá válik? Őket magyaráztatom. Vannak a tipikus, médiában elhangzó rasszista mondatok, amelyeknek nincs valóságalapja és átmegy a köztudatba, és ezt veszik át a gyerekek. A tévében ezt mondják, akkor tényleg ez van - gondolják. Ebben irdatlan felelőssége van a kommunikációnak, a médiának és a politikának. A torzító hatással szembeni megfelelő oktatás és tájékoztatás nagyon fontos feladat.”

Setét Jenő roma polgárjogi aktivista a film másik állandó szakértője. Ő így összegzi tapasztalatait a filmvetítés utáni beszélgetésekről⁷¹:

„Fontos, hogy milyen közönség előtt zajlik a vetítés. A roma közönség esetében felszított indulatok, tapintható félelem és felháborodás a jellemző, a nem roma közönségnél pedig csendes megdöbbenéssel találkozom általában, de volt már olyan hozzászólás, csak egy, aki próbálta a többségiek számára megmagyarázhatóvá tenni a történeteket. Össze is vitatkoztam vele, és sikerült „helyretenni”. Csak racionális érvekkel jövök, a tükrömódszert használom. Tükröt tartok az elé, aki beszél, megmutatom, hogy mitől rasszista, amit mond. Az adott személyt, aki általánosít, rasszista, megkérdem, hogy szeretné-e, hogy megbüntessék a szomszédja helyett? Szeretné-e, hogy a bűnöző szomszédja helyett őt lőnék le? Ahol én voltam, ott nem tapasztaltam rasszista megnyilvánulásokat, de ez nyilván azért is van, mert ott vagyok én, egy láthatóan roma ember, aki elég kompetens ahhoz, hogy részt vegyen egy ilyen beszélgetésben és érvekkel, számokkal, szakmai válaszokkal apellál. Én jogvédő és aktivista vagyok, aki hozzá van szokva, hogy az emocionális vitákat nem lehet megnyerni. Beidegződésről van szó, olyan típusú érzelmi beágyazódásokról, mint hogy „köcsög rasszisták” vagytok, ti meg „rohadt cigányok!”, és felnőtteknél az érzelmi vita az azt gondolom, inkább kontra produktív. Gyerekek nevelésénél az érzelmeknek nagyobb a szerepe. A fiataloknak meg kell mutatni, hogy a rasszizmus elsődlegesen a cigányokat támadja, de nincs olyan rasszizmus, ami nem menne szembe a jogállammal, a jogállami normákkal, társadalmi berendezkedéssel. Ugyanis ha egyetlen csoport kollektívan felelőssé tehető bármelyik tagja akár erkölcsi vagy konkrét bűnével, akkor bármely másik csoport tagjaival is ezt meg lehet tenni. Azt kell megtalálni, hogy a fiatal vagy felnőtt, el tudja-e fogadni a rasszizmus alapján született gyakorlatokat és érveket, ha annak a szenvedő alanya. Jogunk van-e az utcán megverni minden szemüveget? Jogunk van-e egy bűnelkövető nő miatt egy teljes női fitness club összes tagját kiirtani? Fontos a gyerekeknek, hogy megértsék, mindenki saját maga, egyénileg felelős a tetteiért, és azt is, hogy senki sem ön-bíráskodhat. A gyerek szereti a szüleit, és minden gyerek a mintakövetéssel tanul. Ha otthon azt hallja apukától, hogy büdös, lusta cigányok, akkor a tanár hiába támadja ezt meg, nem segít a racionális érvelés. A diákoknál érdemes az érzelmekre hatni és hitelesen érvelni. A film például egy nagyszerű eszköz, az emóciókra hat, és gyakran többet ér, mint bármilyen racionális érvelés.”

---

71 Setét Jenővel az interjút Hajdú Eszter készítette, 2016. januárban.

A negyedik célcsoportja az outreach vetítéseknek **Európai döntéshozók, politikusok** voltak. A film díjai közül egyet az Európai Parlamentben, Brüsszelben, egy másikat pedig a strasbourgi Európai Parlamentben vehettünk át, ez az európai politikusok elérése szempontjából nagyon szerencsés volt.

Befejezés

"Documentary of course in the end is anything between like poetry and political propaganda..."

"A dokumentumfilm tulajdonképpen a költészet és a politikai propaganda között van valahol"

Ally Derks, az IDFA (International Film Festival Amsterdam) igazgatója⁷²

Az Ítélet Magyarországon elkészítése során szerzett tapasztalatok egyértelművé tették számomra, hogy a rendszerváltással csak teoretikusan szűnt meg a cenzúra, a politikai elszigeteltség, az elvárt „narratíva” és a „pártosság” követelménye, mert ennek ma ismét reneszánsza van. Természetesen az a helyzet, hogy ma az országhatárokon lehet könnyen ki-be járni, könnyebb élethelyzetet és több élhető választási lehetőséget nyújt a magyarországi

---

⁷² <http://www.doxmagazine.com/anything-between-poetry-and-political-propaganda/>, Ally Derks 1988 óta igazgatója Európa legnagyobb dokumentumfilm fesztiváljának, az IDFA-nak.. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

alkotóknak. Azonban az ideológiai határok még mindig körbe vesznek minket, és a mai rendszert kritikával kezelni, ma is hálátlan és embert próbáló feladat. Az Ítélet Magyarországon 2011 és 2013 között készült, mégis sok szempontból visszaköszönnek számomra Gazdag Gyula élményei, amelyet az 1984-ben született, az első jelentős, Holokauszttal foglalkozó magyar dokumentumfilm, a Társasutazás kapcsán szerzett.

Gazdag Gyula filmjében négy autóbusznyi középkorú ember fizetett be a Coopturist morbidnak tűnő ajánlatára: társasutazás az egykori haláltáborba. Az utazók többsége már járt ott egyszer, a Holokauszt során deportálva voltak. Közeledvén Auschwitz-Birkenau felé az utasok beszélni kezdenek emlékeikről. Gazdag Gyula az interjúban, amit 2013-ban készítettem vele⁷³ elmondta, hogy nagyon kellett küzdenie azért, hogy a film végül elkészülhessen. A forgatást még viszonylag könnyen engedélyezték, de amikor a gyártó stúdióban bemutatta a forgatott anyagot, meg akarták tiltani a film befejezését.

„A hezitálást konkrétan Szabó István kezdte, aki stúdióvezető volt. Az ő aggálya az volt, hogy nem fog - e antiszemita indulatokat ébreszteni az, hogy ilyen sok csúnya zsidóról csinálunk egy filmet. Sok ronda öreg zsidó, aki panaszkodik egy teljes filmen keresztül. Tulajdonképpen ezt ő annyira komolyan gondolta, hogy azt mondta, hogy ne fejezzük be a filmet, nem kell, hogy ebből film legyen. Én ezért iszonyatosan felháborodtam, és küzdöttem... „

A film végül elkészülhetett, el is fogadták, bár volt még egy betiltási kísérlet. Ezúttal a zsidó hitközség egyik alkalmazottja jelentette fel a filmet a minisztériumban, miszerint ő nem engedheti, hogy elhangozzon egy filmben, hogy Magyarországon antiszemitizmus van. A filmszemlén bemutatták a Társasutazást, a reakcióról így számol be Gazdag Gyula:

„A reakció egybehangzó volt, nem kéne erről beszélni, már túl sok szó esett a zsidókról, miért nem a Don kanyarban elesett katonákról van szó, arról bezzeg senki nem csinál filmet. Ehhez képest az volt az igazság, hogy a Társasutazást megelőző 15 évben a zsidó szó sem hangzott el. És ezután megváltozott körülöttem a levegő. Ettől a filmtől, hogy ez elkészült és ezt bemutatták, az egész életem megváltozott itt Magyarországon. A szakmán belül is. Nem csak arról volt szó itt, hogy az én filmjeim politikailag ellentmondásosak, a rendszert kritizálják, ez a film valami más volt.(...) Azzal, amit népi-urbánus ellentétnek szoktak hívni, ami az utóbbi

---

73 2. számú melléklet tartalmazza a Gazdag Gyulával készült interjút, amelyet Hajdú Eszter készített 2013-ban.

években antiszemitákra, rasszistákra és demokratákra osztotta a társadalmat, ezzel a megosztással én akkor találkoztam először. Amikor a '90-es évek elején kezdett ez megjelenni a sajtóban, a pártszimpátiában, ez nekem akkor már nem volt meglepetés. A Társasutazás bemutatása után kezdtem érezni, hogy külön állok a magyar filmesektől. Előtte is bajkeverőnek és szélsőségesnek tartottak, de az, hogy zsidókról csináltam filmet, az verte ki végül a biztosítékot. Elszigetelődtem, „Veled nem, amit te csinálsz, azt mi nem szeretjük”. Ez egy biztos lökés volt ahhoz, hogy itt hagyjam Magyarországot.”

Gazdag Gyula Társasutazás című filmjének bemutatója óta 32 év telt el, és mintha a beidegződések Magyarországon nem változnának. A félelem a politikai következményektől, a felelősség elhárítása, szembenézés hiánya saját tetteinkkel és történelmünkkel, gondolkodás nélküli lojalitás a hatalomhoz, cenzúra és öncenzúra, a társadalom kritikai hozzáállás hiánya is jellemző, csak míg a szocializmus alatt mindez szocialista ideológiai köntösben, ma nemzeti szocialista köntösbe jelenik meg.

A dolgozatomban végigtekintettem azokat a nehézségeket és kihívásokat, amelyekkel az Ítélet Magyarországon készítése közben, és egyéb tabu és politikailag-érzékeny témákat boncolgató filmjeim készítése során találkoztam. Remélem sikerült az „árnyoldalon” kívül azt is bemutatni, hogy szerintem miért érdemes mégis ezzel foglalkozni. Ha sikerül a közönséget elgondolkodtatni, pozitív társadalmi változáshoz hozzájárulni, tükröt tartani és dokumentálni az utókornak, miközben kreatív és „szabad” munkát végezhetek, kárpótolnak minden megpróbáltatásért. E fejezet mottója Ally Derks, az amsterdami IDFA dokumentumfilm fesztivál igazgatójától származik:

"A dokumentumfilm tulajdonképpen a költészet és a politikai propaganda között van valahol!"⁷⁴

Dokumentumfilmesnél gyakran felmerülő identitás probléma: Mik vagyunk? Emberjogi aktivisták vagy filmalkotó művészek? Lehetünk-e mindkettő egyszerre? Nem megy-e egyik identitás a másik rovására? Azt gondolom, nagyon nagy különbség van a két mentalitás,

---

74 <http://www.doxmagazine.com/anything-between-poetry-and-political-propaganda/>, Ally Derks 1988 óta igazgatója Európa legnagyobb dokumentumfilm fesztiváljának, az IDFA-nak.. Az idézetet Hajdú Eszter fordította.

motiváció között. Az emberjogi aktivista direktbe próbál segíteni, konkrétumokat javasol, és agitál, számára a film csupán az eszköz, míg a filmkészítő számára a film alkotás, önkifejezés, művészet. Az emberjogi aktivizmus szempontjainak alárendelt alkotások propaganda filmek, amelyeknek az igazságosabb társadalom a céljuk. Belekóstoltam már a társadalmi célú propagandába, a Rasszizmus szívás vírusmarketing filmek ebbe a kategóriába estek, de ez kalandozás volt csak a részemről, nem a természetes hozzáállásom. Munkáim során nem akarok prédikálni, nem akarok senkit meggyőzni semmiről, hanem csak megmutatni azt, amit én valóságnak gondolok, és amivel gyakran nem vagyok „kibékülve”. Emberjogi aktivizmusra nem az én szakmám, de ha filmjeimet emberjogi aktivisták idealista céljaik elérésére, illetve konkrét, társadalmi igazságtalanságok elleni harcukban fel tudják használni, az nagy örömmel tölt el.

Melléklet: Interjú Gazdag Gyulával⁷⁵

Hogyan jutott el ehhez a témához, és miért pont '84-ben?

Ez a filmem is úgy kezdődött, mint minden egyéb filmem. Olvastam egy cikket, illetve egy hirdetést a Népszabadságban. A Cooptourist utazási iroda társasutazást szervez Auschwitz-Birkenaubra 3 napra. Megadták a pontos dátumot is, és közölték a hirdetésben, hogy kóserre kóser élelmiszert biztosítanak. A hirdetés végén pedig egy telefonszám volt, amin lehetett jelentkezni. Én teljesen képtelennek tartottam ezt az egészet. Azt a szót leírva, hogy kóser a napi sajtóban még nem is láttam azelőtt. Furcsa és provokatív volt, és elkezdtem utána járni. Kiderült, hogy tényleg szerveznek egy ilyen utazást. Az soha el sem hangzott, hogy ezt az utazást az utazási iroda a Zsidó Hitközség felkérésére szervezi, és hogy ez az út a magyarországi zsidók deportálásának a 40. évfordulójára szerveződött. Ez sehol sem hangzott el. Sem a hirdetésben, sem máshol, az úttal kapcsolatban. Ezt titkolták. Engem nagyon érdekelt ez az egész, és szereztem az Objektív Filmstúdiónál egy ún. kísérleti keretet, ami azt jelentette, hogy forgatókönyv nélkül is adtak egy kis pénzt. Filmtervet kellett benyújtani anélkül, hogy garantáltam volna, hogy ebből film lesz. Sőt, ők nem akarták, hogy ebből film legyen. Az volt a megállapodás, hogy elmegyünk erre az útra, készítsük elő, forgassuk le, és majd amikor az anyag elkészül, amikor össze lehet vágni valamennyire, majd kiderül, hogy lesz-e ebből film vagy sem. Így indultunk neki.

Mi volt provokatív az Ön számára a témában?

Az akkori közegben a zsidó szót sem nagyon ejtette ki senki, erről az egésről, arról hogy mi történt a Holokauszt alatt, mi történt a magyar zsidókkal és hogy történt, arról nem nagyon esett szó. Illetve ha valaki írt róla, vagy beszélt róla, az nagy port vert fel. Ez olyan közeg volt, ahol a politika és a kultúrpolitika nagyon erősen kontrollálta, hogy miről lehet szó. Ez nem egy olyan téma volt, amiről lehetett beszélni.

---

⁷⁵ Az interjút Hajdú Eszter készítette Gazdag Gyulával, a budapesti Central Kávéházban, 2012-ben.

Amikor felvetette a stúdióban ezt a témát, volt, aki le akarta beszélni?

Igen, de főleg később. Mivel ez egy kísérleti keret volt, nem ment át a szokásos csatornákon. Nem volt értekezlet, ahol a vezetők elmondták a véleményüket. Tulajdonképpen a stúdióvezető volt az, aki egy személyben eldöntötte, hogy induljunk-e neki ennek. Ő azt mondta, persze, csináljátok! Nem volt rizikója a dolognak. Meg volt a lehetőség, hogy ha ez túlságosan meredeknek bizonyul, el lehet ásní. Nem lesz belőle baj.

Mit jelentett a túlságosan meredek?

Nekem sok filmem volt betiltva, így volt bennem rizikó. De a stúdióvezetőmnek tetszett az ötlet, vagánynak tartotta, ebbe belevágni, és valamilyen okból azokban az években úgy gondolta, hogy engem vissza fog hozni ebből az elásott, betiltott státuszból, és ez egy ilyen vagány akció volt az ő részéről. A félelmek később jelentkeztek nyilvánvalóan, amikor már volt „anyag”. Persze azért olyan elhangzott, hogy nem bírsz nyugton maradni, amíg be nem verik az orrod.

A politika vagy a közvélemény volt a fő visszatartó erő?

A politika inkább, mint a közvélemény, mert a politika előbb tudott egy filmet ellehetetleníteni. A közvélemény abban az időben nem volt fontos. De az, ami a film körül történt, az kitalálhatatlan és előre nem látható volt. Ez csak egy olyan deformált társadalomban fordulhatott elő, mint amilyen a magyar társadalom akkor volt. De azt is érdekes látni, hogy mindaz, ami a zsidókkal kapcsolatban ma előkerül, az már akkor is megvolt.

Igen, ez érdekes. Mert az ember mindig azt hallja, hogy ezek a feszültségek csak a rendszerváltás után jelentek meg.

Dehogynem voltak. Csak a szőnyeg alá volt söpörve.

Hogyan kezdődött el a filmmel kapcsolatos munka?

Az előkészítés számomra úgy nézett ki, hogy elkértem a Cooptouristtól a jelentkezők névsorát. Megmondtam, hogy filmet akarok forgatni, kaptam a stúdiótól egy igazolást, hogy ez egy hivatalos film, és nem egy partizán akció. Megkaptam a listát. Felhívtam az összes jelentkezőt egyesével, és elmentem hozzájuk. Személyesen elmondtam nekik, hogy mit szeretnék csinálni, elmondtam, hogy szeretném ezt az utat leforgatni, mert érdekel, hogy ki és miért szeretne Auschwitzba menni. Másrészt, engedélyüket akartam kérni.

Körülbelül hány ember jelentkezett az útra? Nem voltak bizalmatlanok Önnel kapcsolatban?

Kb. 120 emberről volt szó. Nem voltak bizalmatlanok, talán mert elmentem hozzájuk személyesen, és hosszan beszélgettünk az otthonukban, volt, akivel vidéken. Nem készítettem sem jegyzeteket, sem felvételt, csak figyeltem az emberekre, megjegyeztem a történeteket, és sikerült valamifajta személyes kapcsolatot létrehozni. Volt, aki azt kérte, hogy nem szeretne szerepelni, hogy ne jelenjen meg, és ezt én észben és tiszteletben tartottam. Az operatőrnek mondtam, hogy őket kerüljék a kamerával.

Indokolták?

Féltek, többnyire féltek. Voltak, akik azt mondták a családjuk előtt titkolják, nem akarnak beszélni róla. Nagyrészt olyanokról volt szó, akik ott vagy egy másik táborban voltak deportálva, és családi, személyes okból mentek vissza. Azért akartak oda menni, mert nem tudtak temetőbe menni, vagy szembe akarnak nézni a múltjukkal, vagy még mindig abban reménykedtek, hogy valamit megtalálnak, megértenek, amit nem tudnak. Mindenkinek személyes oka volt arra, hogy odamenjen.

Hogy zajlott a forgatás?

Elmentünk és leforgattuk Auschwitzban és Birkanauban, ami ott történt. A forgatás jól sikerült, kollégáim rendkívül érzékenyen közelítettek szereplőinkhez, a kamera jelenléte nem volt zavaró. Miután visszaértünk, összevágtuk az anyagot. Ekkor kezdődött el a stúdióban egy hezitálás, hogy jó lesz-e ha ebből film lesz.

Ki kezdte a hezitálást?

A hezitálást konkrétan Szabó István kezdte, aki stúdióvezető volt. Az ő aggálya az volt, hogy nem fog-e antiszemita indulatokat ébreszteni az, hogy ilyen sok csúnya zsidóról csinálunk egy filmet. Sok ronda öreg zsidó, aki panaszkodik egy teljes filmen keresztül. Tulajdonképpen ezt ő annyira komolyan gondolta, hogy azt mondta, hogy ne fejezzük be a filmet, nem kell, hogy ebből film legyen. Én ezért iszonyatosan felháborodtam, és küzdöttem, a megoldást tulajdonképpen egy véletlen hozta. A Herskó jött látogatóba, és megmutattam neki az anyagot. Elmondtam a Herskónak hogy ez most hogy áll, és nem úgy néz ki, hogy ebből film lesz, és akkor ő leült a Szabóval. Azt, hogy miről beszéltek egymással, azt nem tudom, de mindenesetre ezután a beszélgetés után a Szabó álláspontja megváltozott. Felülvizsgálta, amit mondott, és elkezdte támogatni a filmet.

Akkor ez már a célegyenes volt?

Elkészült a film, és mielőtt a cenzúra vetítés volt, összehívtam az összes szereplőt, hogy szeretnének -e változtatni valamit a filmen. Kizárólag etikai okokból, hogy a szereplők hozzájáruljanak a filmhez. Nagyon megható vetítés volt. Eljöttek, megtartottuk a vetítést, üldögéltünk, és annyira megható volt, hogy azt mondták egy csomóan, hogy ha bármi probléma lenne ezzel a filmmel, tessék csak szólni, majd elmegyünk oda, ahova kell, és majd mi szólunk, mert nagyon fontos, hogy ez a film nyilvánosságra kerüljön. Ez tényleg nagyon megható volt. Ugyanakkor, az egyik szereplő, aki a hitközségnek tisztségviselője volt, valamilyen főnök volt a zsidó hitközségen belül, odajött hozzám, és azt monda, hogy csak nem képelem, hogy ő hozzájárul ahhoz, hogy ebben a filmben arról legyen szó, hogy Magyarországon antiszemitizmus van. Ezt ki kell vágni! - mondta. Mondtam neki, hogy asszonyom, önnek ebbe

semmi beleszólása sincs. Ön azért van itt, hogy az ön szereplését jóváhagyja. De ehhez semmi köze. Aláírta, hogy az ő személyének a bemutatása rendben van, hozzájárul. Majd megtörtént a „cenzúra vetítés”. Ez egyébként nagyon finoman igazgatósági vetítésnek hívták.

Ez volt a cenzúra formája?

Volt a Film-főigazgatóság, ami a kulturális minisztérium egyik osztálya volt. És voltak a filmszakmai vállalatok, a Mokép és a Hungarofilm, és a filmgyárban a stúdiók. Minden filmnek volt egy elfogadási- igazgatósági vetítése, ahol megjelentek ezeknek a vállalatoknak a vezetői, a stúdió vezetők, a Mafilm igazgatója, a film főigazgató, talán a helyettese is, de a munkatársaink is ott voltak. Körülbelül 70-80 ember volt egy ilyen vetítésen. A vetítés után egy-egy gyors megbeszélést tartott mindegyik vállalat igazgatója a saját embereivel, hogy milyen álláspontot képviseljenek, és ez után volt mindig a stúdióban egy vita, ami formálisan eldöntötte, hogy a film maradhat -e így, vagy változtatni kell rajta. Ha változtatásokat kértek, politikai okból, akkor ezeknek a végrehajtását a filmfőigazgató ellenőrizte személyesen. Ez mindig politikai korrektúrát jelentett, az egyéb szakmai változtatások már előbb megtörténtek, egy művészeti tanácskozás után.

De ez az igazgatósági döntés sem jelentette azt, hogy a filmmel minden rendben van. Ezután elkezdett a film különböző informális politikai csatornákon eljutni például Aczélhoz vagy a Kádárhoz. Jöttek a hírek, hogy hogyan tetszett nekik. Az egész teljesen informálisan zajlott. Nekem nagyon fontos volt, hogy ami itt elhangzott, az volt az utolsó pont, ahol tárgyalunk egymással. Utána reklamációnak helye nincs, ez volt az utolsó pont, ahol elfogadtam kritikát. Befejeztem az erről való tárgyalásokat. Ezen az igazgatósági vetítésen sikeresen átestünk, és úgy tűnt, hogy be lehet fejezni minden probléma nélkül a filmet. De egyszer csak kaptunk egy levelet az ún. Egyházügyi hivataltól. Ez a hivatal a nyilvánosság felé képviselte a Magyarországon működő egyházakat, és lehetett tudni, hogy ez a titkosrendőrséggel és a belügyminisztériummal szoros kapcsolatban lévő szervezet volt, ami ellenőrzi és kémkedik az egyházak iránt, akinek jelentenek az egyházak, azaz egy sötét és gyanús szervezet volt. Ennek az igazgatója berendelt magához. Hát bementem. És azt mondta, hogy érkezett hozzá egy bejelentés a zsidó hitközségtől. Rögtön tudtam, hogy miről van szó. Azért jelentettek fel, mert a film azt állítja, hogy Magyarországon antiszemitizmus van, és követelték, hogy vágjam ki ezt a

részt. Erre én azt mondtam, hogy ne haragudjon, de van a kulturális minisztériumnak egy filmfőosztálya, az a filmet elfogadta, az ő feladatuk az, hogy Magyarországon cenzúrázzanak, és akkor ez az egyházügyi hivatalnak a vezetője meg is kereste a filmfőosztály vezetőjét. Megkereste a filmfőigazgatót. De a filmfőigazgató annyira bepipult azon, hogy valaki más jobb cenzor akart lenni mint ő, és megmakacsolta magát, hogy én vagyok a fő cenzor és nem ön. Azt mondta, hogy hozzá sem nyúlunk a filmhez.

Hogyan zajlott a bemutató?

A filmet először Budapesten, a filmszemen vetítették. Ez volt egyébként az a filmszemle, amelyet néhány évnyi szünet után rendeztek meg. Ugyanis ugyanúgy volt, mint most Magyarországon. A 60- as évek végén megjelent egy új irányzat, a magyar film elkezdett nemzetközi figyelmet kapni, és a politika bejedit, azt gondolták, hogy vissza kell szorítani ezeket a veszélyes gondolatokat, és egy lejárató kampány után, amiben azt állították, hogy „a magyar film köldöknéző”, beszüntették a filmszemet jó pár évre. Ez egy jó eszköz volt arra, hogy az évi filmtermés ne kapjon nyilvánosságot. Nekem két filmem is volt, amit így jól el lehetett titkolni. De amikor ez a filmem, a Társasutazás elkészült, akkor volt filmszemle. A bemutatók után mindig volt egy szakmai vita, ez egy nagyon széles értelemben vett szakma volt - forgalmazók, kultúrház aktivisták, és még sokan mások- és itt szó eshetett minden filmről, amit levetítettek. Nagyon érdekes volt a reakció a Társasutazásra. A reakció egybehangzó volt, nem kéne erről beszélni, már túl sok szó esett a zsidókról, miért nem a Don kanyarban elesett katonákról van szó, arról bezzeg senki nem csinál filmet. Ehhez képest az volt az igazság, hogy a Társasutazást megelőző 15 évben a zsidó szó sem hangzott el. És ezután megváltozott körülöttem a levegő. Ettől a filmtől, hogy ez elkészült és ezt bemutatták, az egész életem megváltozott itt Magyarországon. A szakmán belül is. Nem csak arról volt szó itt, hogy az én filmjeim politikailag ellentmondásosak, a rendszert kritizálják, ez a film valami más volt. A megosztott közvéleményt a témában, ami azóta olyan nyilvánvaló, ekkor éreztem először annyira élesen. És a saját bőrömen. Olyanok is, akik szemben álltak a rendszerrel, elfordultak tőlem, különállásukat tisztázni akarták a filmmel és velem kapcsolatban, nem vállaltak velem semmilyen közösséget. Azt mondták, na ezt már nem. Azzal, amit népi-urbánus ellentétnek szoktak hívni, ami az utóbbi években antiszemitákra, rasszistákra és demokratákra osztotta a társadalmat, ezzel a megosztással én akkor találkoztam először. Amikor a '90-es évek elején

kezdett ez megjelenni a sajtóban, a pártszimpátiában, ez nekem akkor már nem volt meglepetés. A Társasutazás bemutatása után kezdtem érezni, hogy külön állok a magyar filmesektől. Előtte is bajkeverőnek és szélsőségesnek tartottak, de az, hogy zsidókról csináltam filmet, az verte ki végül a biztosítékot. Elszigetelődtem, „Veled nem, amit te csinálsz, azt mi nem szeretjük”. Ez egy biztos lökés volt ahhoz, hogy itt hagyjam Magyarországot.

Miért akarta megcsinálni ezt a filmmel?

Az volt a célom, hogy nyilvánosságot biztosítsak azoknak az embereknek, akik elmentek erre az útra, hogy elmondhassák saját történetüket. Én magam sosem akartam elmenni Auschwitzba, mert személyesen érintett vagyok, a családom nagyobbik fele ott halt meg. Én nem akartam látni. Bele is betegedtem. Sosem akartam Auschwitzba menni, azt gondoltam menjen oda az, aki ezt nem hiszi el. De megtalált ez a téma, és erkölcsi kötelességemnek éreztem. Nem volt olyan célom, hogy állítást tegyek Magyarországról, hanem úgy gondoltam, hogy a téma úgy került az utamba, hogy felelősségem nem kikerülni.

A filmnek milyen utóélete lett a bemutató után?

Az első nemzetközi vetítés az Berlinben volt a következő év elején, és akkor elkezdtek különböző fesztiválokra hívni. Elég jó „kör” futott.

És Magyarországon?

Magyarországon egy kópiája volt, és nagyon limitáltan vetítették. A rendszerváltásig nem ment tévében. Ma nem hiszem, hogy sokan tudnának erről a filmről.

Irodalomjegyzék

1. "Addressing violence, promoting integration. Field assessment of violent incidents against Roma in Hungary, Varsó, EBESZ-ODIR, 2010.
2. Alexandru Solomon, Great Communist Bank Robbery, román dokumentumfilm, 2004.
3. Almási Tamás, Ahogy én látom (26 év alkotói tapasztalata a dokumentumfilm készítésben), <http://www.filmacademy.hu/uploads/dokumentumtar/almasitdolgozat.pdf>, Budapest, SZFE, 2005.
4. Ian Aitken, The Concise Routledge Encyclopedia of the Documentary Film, Routledge, 2013
5. Amnesty International: Violent attacks against Roma in Hungary, 2010.
6. Bajomi Lázár Péter, Bozóki András, Gáspár Máté, Inkei Péter, Karsai György, Marsovszky Magdolna, Mélyi József, Nagy Gergely, Petőcz György, Vörös Miklós, A kulturális szféra helyzete Magyarországon, <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-kulturalis-szfera-helyzete-magyarorszagon>, Beszélő online, 2013. 07. 03.
7. Bársony János, „Cigánybűnözés: Egy hazugság evolúciója, HVG, 2013.
8. Bibó István: Válogatott tanulmányok I-IV. / 4. A mai helyzet, Magvető, 1990.
9. Bibó István, Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, Győr, Széchenyi Nyomda Kft., 1994.
10. Blanka Závitzkovská, Dum se zelenou strechou (A zöld tetejű ház), cseh dokumentumfilm, 2010.
11. Bölcs István, Ítélet Magyarországon, <http://www.168ora.hu/arte/film-ajanloromagyilkossagok-rasszizmus-fasizmus-dokumentumfilm-hajdu-eszter-128071.html>, 168ora.hu, 2014.
12. Christian- Zsolt Varga, Ungarische Diplomaten-Trolle: Ein protokollarisches Drama in drei Akten, <http://blog.ostpol.de/2014/10/ungarische-diplomaten-trolle/>, 2014.

13. Csepeli György és Örkény Antal, Gyűlölet és politika, Minoritás Alapítvány, Friedrich Ebert Stiftung, 2002.
14. Demény Pál, A párt foglya voltam, Budapest, Medvetánc, 1988.
15. Dörte Franke, The Stumbling Stone, német dokumentumfilm, 2007.
16. Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin, Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Budapest, Medvetánc, 1985.
17. Eszter Hajdú: Jewish and Rightist: Going Against the Current,
http://bookline.hu/product/home.actionid=571064&type=200&_v=Eszter_Hajdu_Jewish_and_Rightist_Going_Against_the_Current, Saarbrücken, VDM Verlag, 2008.
18. Film és Politika, Filmvilág, 1966. december 1., IX. évf. 23. szám
19. Forgács Péter, OsztálySORSjegy, Privát Magyarország XI., magyar dokumentumfilm, 1997.
20. Forgács Péter, Semmi országa, Privát Magyarország IX., magyar dokumentumfilm, 1997.
21. Forgács Péter, Örvény, Privát Magyarország VIII., magyar dokumentumfilm, 1996.
22. Gellér-Varga Zsuzsanna, Szomszédok voltak, magyar dokumentumfilm, 2005.
23. Gerő András – Varga László – Vince Mátyás, Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2001-ben, Budapest, B”nai B”rith, 2001.
24. Gimes Miklós, Anya, svájci-magyar dokumentumfilm, 2002.
25. Goel Pinto, 'The Specialist' is almost entirely a perverse fraud,
26. <http://www.haaretz.com/israel-news/culture/leisure/the-specialist-is-almost-entirely-a-perverse-fraud-1.148832>, Haaretz, 2005. január 31.
27. Groó Diana, Córesz, magyar dokumentumfilm, 2001.
28. Gyurgyák János, A zsidókérdés Magyarországon, Budapest, Osiris, 2001.
29. <http://www.doxmagazine.com/a-film-like-this/>
30. http://nol.hu/kritika/20100525-ciganyvadaszatomagyar_orszagon-674561

31. http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/412888_nemet_portal_berlini_filmbemutato_magyar_i._resz
32. http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/413151_nemet_portal_berlini_filmbemutato_magyar_ii._resz
33. Hahn Endre és Róna Dániel, Antiszemita előítéletesség a mai magyar társadalomban, Kutatási jelentés, Tett és Védelem Alapítvány, <http://tev.hu/kutatasok/>, 2016.
34. Hajdú Eszter, A fideszes zsidó, a nemzeti érzés nélküli anya és a mediáció, magyar dokumentumfilm, 2008.
35. Hajdú Eszter, Rasszizmus szívás – A villamosmegállóban, <https://www.youtube.com/watch?v=SWwvE5DsJlc>, vírus-marketing film
36. Hajdú Eszter, Rasszizmus szívás – Lakáskiadás, <https://www.youtube.com/watch?v=XMjVDz3LEM4>, vírus-marketing film
37. Hajdú Eszter, Rasszizmus szívás – A fodrászatban, <https://www.youtube.com/watch?v=7nUFulGag5I>, vírus-marketing film
38. Hajdú Eszter, Rasszizmus szívás – A bárban, <https://www.youtube.com/watch?v=OJE6PGzoZLA>, vírus-marketing film
39. Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem, report on the banality of evil, Viking Press, 1963
40. Helena Trestikova, Hitler, Stalin a ja (Hitler, Stalin és én), cseh dokumentumfilm, 2001.
41. HVG, Feljelentést tettek a hamisan fordított tanúvallomás miatt, Meghamisították az egyik menekült vallomását, az ügy nem marad annyiban,
42. http://hvg.hu/itthon/20160505_Feljelentest_tettek_a_hamisan_forditott_tanuvallomas_m_iatt, HVG, 2016. május. 05.
43. Jessica Edwards, Tell Me Something: Advice from Documentary Filmmakers, London, Versions Publishing, 2013.
44. Jews behind the Iron Curtain, The Economist, 1952.
45. Joshua Oppenheimer: The Act of killing (Az ölés aktusa) dokumentumfilm, 2002

46. Kabay Barna és Gyöngyössy Imre, Jób lázadása, 1983.
47. Kaleem Aftab & Alexandra Weltz, Fred Wiseman interview, West Irish Film Journal, 1994.
48. Karády Viktor, Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat, Budapest, Új Mandátum, 2000.
49. Karády Viktor, Önazonosítás, sorsválasztás, A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon, Budapest, Új Mandátum, 2001.
50. Karády Viktor, Túlélők és újrakezdők, Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után, Budapest, Múlt és Jövő, 2002.
51. Katzburg, Nathaniel, Hungary and the Jews, In Prepuk Anikó (szerk) Zsidópolitika Magyarországon, 1919-1943, Budapest, Bábel, 2002.
52. Kerékyártó Yvonne, Ítélet Magyarországon – Az igazságszolgáltatás valódi arca, <http://kulton.hu/blog/2014/06/30/itelet-magyarorszagon-az-igazsagszolgalatas-valodi-arca/>, kulton.hu, 2014.
53. Kim Longinotto és Ziba Mir-Hosseini, Divorce Iranian Style, dokumentumfilm, 1998
54. Kovács András, "Antiszemitizmus Magyarországon az 1990-es években.", In: A modern antiszemitizmus, szerk. Kovács András, Budapest, Új Mandátum, 1999.
55. Kovács András, "Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig", Múlt és Jövő, 2003/3.
56. Kovács András, Jews and Jewry in contemporary Hungary: results of a sociological survey, London, Chandlers Printers Ltd., 2004.
57. Kovács András, "Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon", In: Kovács András (szerk), Zsidók a mai Magyarországon, Budapest, Múlt és Jövő, 2002.
58. Kovács András, Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás, A zsidóság a modern magyar társadalomban, In Víg Mónika (szerk), Hogyan éljük túl a XX. századot? Budapest, Századvég Kiadó, 1992.

59. Kovács András, Identitás és etnicitás, Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon, In: Erős Ferenc - Yichak M. Kashti - Kovács M. Mária (szerk), Zsidóság, történelem, identitás, Budapest, T-Twins Kiadó, 1992.
60. Kovács Bálint, Ilyen országban élünk, <http://www.origo.hu/filmklub/blog/kritika/20140520-ilyen-orszagban-elunk-itelet-magyarorszagon-kritikahajdu-eszter-romagyilkossagok.html>, origo.hu, 2014.
61. Kovács Éva és Vajda Júlia, Mutatkozás, Zsidó identitás történetek, Budapest, Múlt és Jövő, 2002.
62. Krajewski, Stanislaw. "Zsidók, kommunizmus, zsidó kommunisták", www.c3.hu/~szombat/h0204g.htm
63. Kriza Borbála, Dübörög a nemzeti rock, magyar dokumentumfilm, 2007.
64. Luca Váradi, Keine Überraschung. Antiziganistische Einstellungen ungarischer Jugendlicher (Nincs meglepetés. Magyar fiatalok cigányellenes beállítottsága), Migration und Soziale Arbeit, 34. évf. 2. füzet, Weinheim, Beltz Juventa Verlag, 2012.
65. Magdalena Marsowszky, Nemzetisten és Arioizofia, https://www.academia.edu/24248748/Nemzetisten_%C3%A9s_arioz%C3%B3fia
66. Mark Averbukh, Stalin's personal enemy. 1948, orosz dokumentumfilm, 1997.
67. Mácsai János és Pálos György, Rév Livia zongoraművész, magyar dokumentumfilm, portréfilm, http://www.port.hu/rev_livia_zongorista/pls/w/films.film_page?i_film_id=83631, 2006.
68. Németh Gábor, Zsidó vagy? Pozsony-Budapest, Kaligram Kiadó, 2004.
69. Novák Zoltán, A filmteoretikus Eisenstein, Tanulmányok/Krónika/Filmográfia, <http://mek.oszk.hu/06800/06882/06882.htm>, Budapest, Magyar Filmintézet, 1998
70. Pálos György Ali, Párhuzamos montázs, Egy dokumentumfilm-tanár dilemmái a XXI. század első éveiben, <http://www.filmacademy.hu/uploads/dokumentumtar/palos-gy-ez-a-jo-141201.pdf>, Budapest, SZFE, 2014.
71. Pók Attila, "Bűnbakkeresés és antiszemitizmus az első világháború utáni Magyarországon", 2003. www.mozgovilag.hu/2003/07/05pok.htm

72. Richard Leacock and Robert Drew discuss the origins and philosophy of 'Direct Cinema', Feltöltés: 2008. 06. 08., <https://www.youtube.com/watch?v=8TsAnUmIzYY&feature=youtu.be>
73. Robert Drew, Primary, amerikai dokumentumfilm, 1960,
<http://www.imdb.com/title/tt0054205/>
74. Rony Brauman és Eyal Sivan, The Specialist, Portrait of a Modern Criminal, dokumentumfilm,
1999, <http://eyalsivan.info/index.php?p=fichefilm&id=11#&panel1-3>
76. Salom Független Békecsoport, "Nyílt levél a magyar társadalomhoz és a magyar zsidósághoz", Budapest, AB Hírmondó, 1984.
77. Schuster Richárd, Három hiányzó oldal, magyar dokumentumfilm, 2007.
78. Sebők László, Mozaikok az európai zsidóság történetéből, A magyarországi zsidók a számok tükrében
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyarorszagi_zsidok_a_szamok_tukreben/, Rubiconline, 13. évfolyam
79. Sheila Roberts, Werner Herzog Into the Abyss Interview, 2011.
<http://collider.com/werner-herzog-into-the-abyss-interview/>
80. Spiró György, Jönnek, Mozgó Világ, 1987.
81. Stanly Kramer, Ítélet Nürnbergben, Judgment at Nuremberg, amerikai filmdráma, 1961,
https://en.wikipedia.org/wiki/Judgment_at_Nuremberg
82. Szántó T. Gábor Lágermikulás, Palatinus Kiadó, 2004.
83. Szántó T. Gábor, Kárpát-medence
84. Tilman Krause, "Ich schreibe keine Holocaust-Literatur, ich schreibe Romane", Ein Gespräch mit dem Literaturnobel- und WELT-Preisträger Imre Kertész über seine Wahlheimat Berlin, seine Auffassung von Autorschaft und seine Erfahrungen mit dem Totalitarismus, Die Welt, 2009.
85. Tyler Coates, Great Advice From 20 Award-Winning Documentary Filmmakers,

86. <http://flavorwire.com/429183/great-advice-from-20-award-winning-documentary-filmmakers/view-all>, 2013. 12. 17.
87. Variety Staff, Robert Drew, Documentarian Who Fathered Cinema Verite, Dies at 90, <http://variety.com/2014/film/news/robert-drew-documentarian-who-fathered-cinema-verite-dies-at-90-1201272280/>, Variety, 2014. július 30.
88. Virág Teréz, "Harmad- és negyedízigen, A vészkorszak szenvedéseinek emlékei a lelkekben." In Holocaust Memoir: to the 50th anniversary of the deportation of the country Jewry, szerk. Králl Csaba, Budapest, TEDISZ, 1994.
89. Volkov, Shulamit. Anti-Semitism as cultural code, In: Leo Baeck Institute Yearbook, XXIII. 1978.
90. Werner Herzog: Into the Abyss, dokumentumfilm, 2011.
91. Yean-Xavier de Lestrade, Staircase, francia TV minisorozat, dokumentumfilm, 2004, <http://www.imdb.com/title/tt0388644/>
92. Ziba Mir-Hosseini, *The Making of Divorce Iranian Atyle*, https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/17168/ISIM_2_The_Making_of_Divorce_Iranian_Style.pdf?sequence=1, ISIM Newsletter, Regional Issues, 2/99